

Als desem in het deeg: verhalen die vormen en verbinden

Dr. Jan H. van Doleweerd

met daarin opgenomen een bijdrage van Prof. dr. Martien E. Brinkman

Als desem in het deeg: verhalen die vormen en verbinden.

Dr. Jan H. van Doleweerd

Deze uitgave bevat een uitgebreide versie van de tekst van de lectorale rede van dr. Jan H. van Doleweerd. Deze rede heeft Jan van Doleweerd uitgesproken op 29 september 2021 tijdens zijn installatie als lector Protestants Godsdienstig Vormingsonderwijs van Driestar hogeschool.

© Driestar educatief, Gouda, 2021

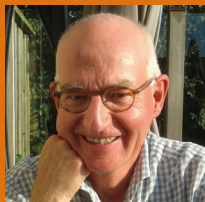
www.driestar-educatief.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dr. Jan H. van Doleweerd (1961) is docent godsdienst aan Driestar hogeschool en maakt als associate lector Protestants Centrum Godsdienstig Vormingsonderwijs (PC GVO) onderdeel uit van het onderzoekscentrum van Driestar educatief. Hij is tevens missioloog en werkte als theologisch docent op diverse continenten. Hij promoveerde in 2012 op *Viva Vox Dei*, een hermeneutische studie over het zelfgetuigenis van de Bijbel. Hij publiceerde onder meer over zending en hermeneutiek. Samen met dr. Bram Kunz is hij auteur van *Stapstenen, Godsdienstige vorming in het basisonderwijs* (2021).

Prof. dr. Martien E. Brinkman (1950) is emeritus hoogleraar oecumenische/interculturele theologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. De laatste twintig jaar publiceerde hij vooral op het gebied van religie en cultuur. Hij publiceerde onder meer *Hun God de mijne? Over de God van Gerrit Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff en Ida Gerhardt* (2014), *Dichtbij het onuitsprekelijke. Veertien dichters over het onzegbare* (2018), *Grote woorden: Met dank aan denkers en dichters* (2019) en *Met of zonder? Over de betekenis van religie op privé en publiek terrein* (2021).

Voorwoord

In de lectorale rede uitgesproken op 29 september 2021 leg ik in kort bestek verantwoording af over de theoretische achtergronden van het lectoraatsplan PC GVO. Als de inhoud tot nadere bezinning en gesprek leidt en de lezer zich gedrongen voelt zelf betekenis te geven aan de inhoud, is mijn doel bereikt.

Ik dank vele collega's en betrokkenen voor hun inspirerende inbreng. Ik denk vooral aan de vakdocenten en regiobegeleiders die meededen met het onderzoek naar de huidige stand van zaken binnen het PC GVO. Wat een inspirerende ontmoetingen waren dat! Verder noem ik de collega's van onderzoekscentrum, kenniskring en vakgroep. Hun scherpzinnige commentaren en discussies hebben mij geholpen bij het schrijven van deze rede.

In het bijzonder dank ik Martien Brinkman die, eens mijn promotor, ook nu bereid was zijn deskundigheid en reflecties met ons te delen in een co-referaat waarin hij het belang van de spirituele biografie voor het vormingsonderwijs illustreert. Deze bijdrage is tevens opgenomen in deze bundel.

Passend bij de slogan van het lectoraat, Als dessem in het deeg: verhalen die vormen en verbinden, bestaat deze bundel uit de volgende twee bijdrages:

1. Als dessem in het deeg: over de articulatie van het christelijk geloof in het openbaar vormingsonderwijs
2. Verhalen die vormen en verbinden: de rol van de spirituele biografie in de geloofsoverdracht (geïllustreerd aan het leven van Ida Gerhardt (1905-1997) en Willem Brinkman (1903-1988))

Veel leesplezier!

Jan van Doleweerd

1.

Als desem in het deeg: over de articulatie van het christelijk geloof in het openbaar vormingsonderwijs

Jezus vergelijkt de komst van het koninkrijk van God met desem (Matth. 13:33; Luk. 13:20, 21). Uit deze vergelijking kun je afleiden dat iets kleins, zoals gist, iets groots kan veroorzaken, namelijk een grote hoeveelheid deeg. Zo stonden de discipelen als een klein groepje aan het begin van een wereldwijde christelijke gemeenschap. De vergelijking is bemoedigend voor het godsdienstig vormingsonderwijs. Het hoeft niet groot te zijn om betekenisvol te zijn. Iets wat in beginsel goed is, ook al is het klein, kan blijkbaar bijdragen aan iets groots. De Leuvense godsdienstwetenschappers Pollefeyt, Dupont en Debel gebruiken voor een boek over levensbeschouwelijk onderwijs een vergelijkbare metafoer. In *Als gist in het deeg* behandelen zij personen uit de geschiedenis die het hedendaagse spreken en denken over de christelijke traditie en godsdienst in het algemeen hebben beïnvloed (Pollefeyt, Dupont en Debel, red., 2011).

In deze lectorale rede begin ik met een schets van de context van het protestants godsdienstig vormingsonderwijs (PC GVO) en de beschrijving van een drietal motieven. Daarna zet ik uiteen hoe herkenbare identiteit, aandacht voor ervaring en beleving en de persoon van de leerkracht het onderwijs maken tot een krachtig instrument van vorming. Dit doe ik aan de hand van de begrippen articulatie, ervaring en authenticiteit. Drie begrippen die in samenhang desem zijn in het brood van het protestants godsdienstig vormingsonderwijs. Het zijn drie elementen waarmee het onderwijs aan leerlingen een krachtige impuls kan krijgen en die voor de inrichting van de hermeneutische ruimte van leerlingen van belang zijn. Aan deze hermeneutische ruimte besteed ik in het slot aandacht.

Desem: zuur geworden deeg, zuurdeeg, gebruikt als gistmiddel.

Bron: Van Dale Woordenboek van de Nederlandse Taal

De context van het protestants godsdienstig vormingsonderwijs

Het christelijk geloof stem geven in een seculiere samenleving en de inhoud ervan nauwkeurig en duidelijk overbrengen, is voor christenen een lastige opgave. Allereerst omdat in onze samenleving het geloof in de God van de Bijbel slechts één van de opties voor zingeving is. Dat is voor christenen die ervan overtuigd zijn dat waarachtige menswording niet buiten het geloof in Jezus Christus kan, een ingewikkelde realiteit. De samenleving is inmiddels een levensbeschouwelijk labyrint. Hoewel velen behoefte hebben aan (horizontale) religieuze duiding, hebben ze dat graag onder eigen regie en niet onder het opgeheven vingertje van een onderwijzer (Boele, 2021, p. 37). Die associatie met het opgeheven vingertje is een beeld dat hopelijk steeds meer verdwijnt. Jongere generaties die nauwelijks iets van het christelijk geloof weten, hebben die associatie niet meer en nieuwe generaties christenen leren zich als minoriteit tot de samenleving te verhouden.

Uit onderzoeksrapportage interviews:

“Vijfentwintig jaar geleden hoorde ik nog weleens: ‘Mijn vader zegt dat er niets van waar is. Dat hoef ik niet te geloven’. Dat hoor ik tegenwoordig niet meer. Doordat de verzuiling is weggevallen, zijn mensen meer open gaan staan voor andere godsdiensten. Dat ze benieuwd zijn naar wat voor een ander belangrijk is.”

(Van Doleweerd, 2021)

In de tweede plaats is religie in onze seculiere samenleving problematisch. Er is namelijk een politieke trend gaande dat je van alles mag vinden, behalve zeggen dat er geen echt alternatief is voor wat jou heilig is. Levensbeschouwingen die geen exclusieve opvatting hebben over waarheid en zich niet verhouden tot een goddelijke Autoriteit hebben meer aansluiting. De dominante levensbeschouwing in het westen is die van het exclusieve humanisme: de mens met een “buffered self” gericht op zichzelf, voor wie alles buiten het immanente donker is (Taylor, 2007, pp. 37-42; J.K.A. Smith, 2014, p. 22). Exclusieve humanisten schermen zich met een buffer van argumenten daarvoor af. God is hooguit nog relevant voor zover je er zelf iets mee kunt. Transcendentie is voor hen iets horizontaals, een soort niet-empirische ervaring. In monotheïstische godsdiensten bestaat er echter een werkelijkheid, hoger en heiliger dan die van mensen.

Toch is het christelijk geloof delen in een samenleving waarin het geloof in God slechts een optie is en waarbij er allerlei tegenwerkende sentimenten een rol spelen, een zinvolle bezigheid. Vanuit drie motieven wil ik beargumenteren dat dit het geval is: een maatschappelijk, een pedagogisch en een ideëel motief.

Motieven voor godsdienstig vormingsonderwijs

Maatschappelijk motief

Godsdienstig vormingsonderwijs legt de verbinding met de grondslagen van onze huidige cultuur. Recent verschenen twee vuistdikke boeken van de hand van twee wetenschappers in de geschiedenis en de filosofie die het belang ervan onderstrepen. De eerste is *Heerschappij. Hoe het christendom het Westen vormde* van Tom Holland. Ik citeer uit een interview met Trouw:

“We leven in een van christendom doordrenkte wereld, alleen hebben we dat niet in de gaten. Een paar vanzelfsprekende overtuigingen: Mensenrechten zijn van levensbelang. Ieder mens is gelijk. Individuele vrijheid is een groot goed. De sterken moeten zorgdragen voor de zwakken. Slavernij moet worden uitgebannen. Maar waarom eigenlijk? Waarom klinken dit soort overtuigingen als een reeks weliswaar zeer waardevolle, maar ook ingetrapt open deuren? Hoe komt het dat ze – in ieder geval in de westerse wereld – zo’n diepe vanzelfsprekendheid hebben? Het antwoord van de Britse historicus Tom Holland op die vragen: omdat we in de westerse wereld, of we nou gelovig zijn of niet, door en door christelijk zijn. We zwemmen in christelijke wateren, ook al hebben we dat vaak amper meer in de gaten” (De Fijter, 2020, p. 36).

In hetzelfde dagblad vat Wolter Huttinga in een recensie de kern in één zin samen: "Het Westen zou niet zijn wat het was zonder christendom" (Huttinga, 2020, p. 35). Uiteraard komt niet iedereen tot eenzelfde conclusie – in een recensie in de Volkskrant wordt het boek een boek voor conservatieve christenen genoemd, die hun simpele wereldbeeld graag bevestigd zien (Hulspas, 2020) - maar Holland is niet de enige.

Een andere publicatie is die van de filosoof Andreas Kinninging. Hij analyseert hoe de inzichten van de Griekse filosofie (Athene) en die van het christendom (Jeruzalem) de westerse beschaving hebben gevormd. De christelijk traditie wordt aangeduid met die twee woorden: Athene en Jeruzalem. Athene staat voor de Griekse letteren en in het bijzonder voor Plato en Aristoteles en Jeruzalem voor het christendom. Kinninging is bezorgd over de toenemende botsingen tussen vrijheid en gelijkheid, en bepleit een terugkeer naar de Europese traditie waarin gelukzaligheid de hoogste waarde is, niet het gericht zijn op jezelf. Kinninging zegt daarover in een interview:

"In die traditie gaat het altijd om twee dingen: de gelukzaligheid van de mens aan de ene kant en aan de andere kant het goede, ware en schone als een drie-eenheid. Het gaat om de gerichtheid op het goede en niet op zichzelf, zoals de verlichting en de romantiek verordenen. Het goede is vaak juist alleen te bereiken als je de begeerte niet bevredigt. De meeste mensen begrijpen nog wel dat je een rem moet zetten op je begeertes, als je het goede wilt doen. Dat begint al door bijvoorbeeld niet ongeremd chips te eten. Het gaat in de traditie ook niet om zelfontplooiing, maar om zelfopoffering; niet om zelfliefde, maar om Godsliefde. Dat is het hoogste goed. Wie zo leeft, houdt de juiste maat" (Westerbeke, 2021).

Deze twee voorbeelden geven aan dat voor ieder willekeurige burger kennis van christelijke traditie nodig is om het heden te kunnen begrijpen en daarin een bijdrage te leveren. Het is Kinninging dan ook een doorn in het oog dat het met dit historisch besef slecht gesteld is. Evenals Holland trekt hij de vergelijking met water: "Twee jonge vissen zwemmen in het water en komen een oudere vis tegen die ze begroet met de woorden: Goedemorgen, jongens, hoe is het water vandaag? Waarop op de ene jonge vis de andere aankijkt en vraagt: Wat is in hemelsnaam water?" (Kinninging, 2020, p. 18).

Het godsdienstig vormingsonderwijs op openbare scholen wil de verbinding aanbrengen tussen het nu en hiervoor. Niet alleen door kennis in te brengen, bijvoorbeeld over de betekenis van de christelijke feestdagen, maar ook door ontmoetingen te arrangeren met identificatiefiguren uit

het verleden. Denk bijvoorbeeld aan onze iconen Johan Sebastiaan Bach, Rembrandt van Rijn en Vincent van Gogh. Je kunt hen niet begrijpen zonder hun christelijke achtergrond. De dessem van het christelijk geloof is in onze samenleving van grote betekenis geweest en dat mogen leerlingen best weten.

Uit onderzoeksrapportage interviews met vakleerkrachten PC GVO

"De pijlers zijn de feestdagen: Kerst, Pasen, Pinksteren. Ik wil dat zij weten dat Pasen niet de paashaas is. Hier is Pinksteren een soort vlaggetjesdag, dus daar besteed ik aandacht aan zodat ze weten dat Pinksteren iets anders betekent."

(Van Doleweerd, 2021)

Pedagogisch motief

Er is nog een tweede motief om te pleiten voor godsdienstig en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs, namelijk een opvoedkundig, vormend motief. Nederlandse leerlingen staan in een context waarin allerlei godsdiensten en levensbeschouwingen zich naast elkaar aandienen. Het is van belang dat zij tegen deze achtergrond hun eigen levensbeschouwelijke vooronderstellingen en die van anderen ontdekken en open leren staan voor "het wonderlijk, meerzijdig interpreteerbaar karakter van de werkelijkheid" (Pollefeyt (2004), p. 142). Te midden van de diversiteit moeten zij leren omgaan met hun keuzevrijheid en moeten zij voor zichzelf tot keuzes komen en die naar anderen leren communiceren. Juist het confessionele karakter van het vormingsonderwijs – laat de protestant de protestant blijven en de humanist de humanist – geeft leerlingen de kans zich te verhouden tot geëngageerde vakleerkrachten en biedt mogelijkheden daarin zelf positie te kiezen.

Als leerlingen de gelegenheid krijgen om hun eigen keuzes te maken op basis van een reële 'understanding', een werkelijke deelname aan de religieuze praktijken, rituelen en tradities

ontstaat er religieuze gevoeligheid en bouwen zij aan religieuze geletterdheid. Uiteindelijk helpt dit zich te openen voor het bestaan van een transcendentie. Volgens Miedema is deelname aan de religieuze praktijken en tradities de enige weg in welke religieuze gevoeligheid kan worden aangebracht (Miedema, 2006, p. 127). Het helpt leerlingen te worden wie ze zijn.

Maar dit is het niet alleen. Je wilt leerlingen leren hoe samen te leven met wie anders zijn dan zij. Je wilt dat ze leren respecterend om te gaan met diversiteit, en daarmee een bijdrage te leveren aan het neutraliseren van conflicten. Veel conflicten in de samenleving zijn namelijk religieus van aard. Botsingen tussen verschillende levensbeschouwingen bewijzen dat er in de samenleving grote verlegenheid is bij het omgaan met diversiteit. Columnist Sylvain Ephimenco schrijft op 24 juli 2021 in Dagblad Trouw naar aanleiding van de rel rond Hongarije:

“Frappant is wel dat terwijl wij in het Westen, de mond vol hebben van diversiteit, we kennelijk geen diversiteit binnen de EU kunnen verdragen: of je smijt je conservatieve lompjes over de haag, of je rot maar op. In plaats van diversiteit en progressiviteit ontwikkelt zich bij ons een gevaarlijke hang naar onverdraagzaamheid en radicalisme” (Ephimenco, 2021a).

De wortel van dit probleem is een pedagogische. Als we dit serieus nemen, dan is levensbeschouwelijke vorming, vanuit diverse in de samenleving voorkomende gezichtspunten, een belangrijk middel om het omgaan met diversiteit te bevorderen. Juist ‘monoculturen’ zowel seculier als religieus, zorgen voor stereotypen. Alleen “In de ontmoeting met de ander, in een veilig sociaalpedagogisch klimaat, leer je hoe je elkaar met respect bejegend, ook al denk je anders dan de ander” (Van Doleweerd & De Jong-Markus, 2021, p. 11).

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Ik doe mijn ding ook al zeggen de kinderen: ‘Gaat u alweer over de Bijbel vertellen?’ De inhoud van mijn les is niet om hem of haar ervan te overtuigen dat hij of zij wel gelovig moet zijn. En als kinderen zeggen dat ze niet geloven, dan zeg ik: ‘Maar hoe weet je dat dan of je gelooft? Als je nooit aardbeienijs geproefd hebt, kun je toch niet zeggen dat je het niet lekker vindt? Dan moet je eerst proeven en dan weet je het. Daarom zit je hier. Dan kun je later precies zeggen waarom je niet gelooft.’”

(Van Doleweerd, 2021)

Toch heeft de horizontalisering van het leven een vacuüm veroorzaakt. De verdraagzaamheid naar elkaar is er na het Nietzscheaanse doodverklaren van God niet beter op geworden en de vraag naar antwoorden op levensvragen van geluk, lijden, bestemming en verantwoordelijkheid is niet afgenomen. Rabbijn Jonathan Sachs analyseert de nood van de mens in onze samenleving als een die een maximum aan keuze heeft en een minimum aan betekenis. Hij motiveert in zijn bestseller *Not in Gods Name*. Confronting religious Violence christenen pedagogisch aanwezig te blijven in de huidige samenleving. Ook al zijn velen tot de conclusie gekomen dat de Bijbel niet meer nodig is om het leven te verklaren, omdat je daarvoor de wetenschap hebt. Ondanks dat velen denken geen mystieke rituelen nodig te hebben om de menselijke bestemming te duiden omdat zij technologie hebben. Ook al zeggen velen wanneer ze ziek zijn, dat ze geen gebeden nodig hebben omdat er dokters, verpleegkundigen en medicijnen zijn. Ondanks dat er velen zijn die als ze depressief zijn geen religieuze troost nodig hebben omdat ze antidepressiva gebruiken. En ondanks dat als iemand overstelpt wordt door schuldcomplexen de psychotherapie de plaats inneemt van de schuldbelijdenis of de biecht. Hij schrijft dat juist in dat vacuüm terugkerende behoefte is aan religieuze identity markers, aan nieuw idealen, inzet voor elkaar, gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, respect voor religieuze waarden, vrijheid van geweten en een vreedzaam bestaan van diverse religies naast elkaar (Sachs, 2016, p. 13). Het christelijk mensbeeld, dat leerlingen hoogacht en respecteert als geschapen naar het beeld van God en hen plaatst in de relatie met God, lijkt mij dan ook desam voor de opvoeding van onze leerlingen.

Godsdienstig vormingsonderwijs is een onmisbaar onderdeel van het curriculum op Nederlandse scholen. Uitgaande van het feit dat strikt neutraal onderwijs een illusie is en de levensbeschouwelijke diversiteit alleen maar toeneemt, zal het hoe van het levensbeschouwelijk onderwijs ook belangrijker worden voor onze samenleving. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) schreef in 2014 een onderzoeksprogramma gericht op de rol van religie in de samenleving. Ze proberen hierin de dynamiek te vangen van zowel gevestigde vormen van godsdienst als nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit. Ze stellen in hun inleiding dat religie niet alleen een factor kan zijn die verbindt, maar zelfs een factor die ook binding kan zijn (NWO, 2014 p. 5, et al.). Het is van belang in dit lectoraat aan te tonen dat verdringing van godsdienst uit het openbare leven alleen maar negatieve gevolgen zal hebben voor de onderlinge cohesie in de samenleving. De westerse cultuur staat of valt met de mogelijkheid van samenleven en wederzijdse compatibiliteit van christendom en seculariteit (Halík, 2016, p. 113).

Ideëel motief

Er is nog een derde belangrijk motief om open te staan voor – in het bijzonder protestants - godsdienstig vormingsonderwijs. Als christen geloof ik in het leven als een reis. En ik ervaar dat deze reis zelf mijn thuis niet is, maar dat er achter de reis die ik door dit leven maak en waarin ik existentieel op zoek ben naar rust, naar heling, naar vergeving, naar geborgenheid, naar een volmaakte bestemming, een eeuwig leven met God wacht. Christenen zijn mensen van 'de weg' (Hand. 9:2); niet van het 'uit de weg gaan', maar van het kruis op je nemen en Jezus volgen (vgl. Halík, 2016, p. 16).

Iemand hoeft geen christen te zijn om te zien dat op allerlei manieren in de samenleving iets van dat verlangen sluimert. Zo zingen Simon & Garfunkel I need someone to comfort me en de Indigo Girls After all the nights apart, is there a home for a travelling heart? en Jason Isbel Cover me up. Iemand die door Spotify heen bladert, zal versteld staan over de hoeveelheid lyrics die uitdrukking geven aan het rusteloze voortgaan op een weg, ergens heen.

Een christen is een reiziger door het leven. Samen met andere reisgenoten en je wilt je reisplan delen. Dat zit in je ideaal, in je zienswijze op het leven. Want omdat je de oorsprong van deze wereld legt in de handen van één God, kan je zienswijze eenvoudigweg niet alleen van betekenis zijn voor jezelf. Juist als je gelooft in één God en Vader en de helende en reddende kracht van het heilswerk van de Heere Jezus Christus, dan leg je jezelf een universele visie op, die andere mensen in de wereld insluit.

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Ik heb bij de Mozes-verhalen de naam Ik ben uitgelegd en gezegd: ‘Stel dat jij heel erg verdrietig bent en er is niemand om je heen om je te troosten en je loopt de hele dag te piekeren en ineens is er een hand op jouw schouders en die zegt Ik ben er voor jou.’ Zo heb ik de naam van God uitgelegd. Dan zie je op alle gezichten een mooie glimlach komen. Dan hoef je niets meer te zeggen. Je geeft iets met ze mee zonder expliciet te zeggen je moet dat geloven, maar je hebt iets neergelegd. Dat heeft iets te maken met de waarde die je zelf van binnen ervaart.”

(Van Doleweerd, 2021)

In het christelijke geloof is God niet alleen mijn God, maar ook die van anderen. Met deze visie plaats je jezelf zelfbewust, maar niet dwingend, naast andere godsdiensten en levensbeschouwingen. Een universele aanspraak van het christelijke geloof heeft doorlaatbare grenzen.

In zekere zin is alle universalisme – van welke monotheïstische godsdienst of universele levensbeschouwing dan ook - particulier van aard. Als individuele mens spreek je namelijk nooit universeel. Dat kan God alleen. Als mens ben je een schepping van tijd, plaats, taal en cultuur. Daarom gaat het aanhangen van het geloof in de God van de Bijbel, een God Die morele aanspraken doet op alle mensen en alle mensen zonder onderscheid nodigt tot Hem te komen, samen met een cultuur van respect en verdraagzaam samenleven in een pluralistische samenleving (vgl. Volf, 97, p. 107).

Hiermee is de spanning in de interreligieuze dialoog geschetst van de christelijke vakdocent godsdienstige vorming. Aan de ene kant je commitment naar God en de overtuiging dat echt mens zijn niet kan zonder geloof in de Heere Jezus Christus. Daarin ligt je rol als getuige. Aan de andere kant de ervaring dat Gods werkelijkheid groter is dan de jouwe waardoor je je leerlingen in de vrijheid van de hermeneutische ruimte plaatst en je de rol van moderator aanneemt. Tevens heb je oprechte belangstelling voor alles wat zich onder het kopje levensbeschouwing aandient en je kunt je leerlingen aangeven waar het christelijk geloof schuurt met de overtuigingen van anderen.

In deze rol ben je specialist. De vakleerkracht oefent dan professioneel de drievoudige functie uit van getuige, specialist en moderator waarin het steeds opnieuw de opgave is de juiste balans te vinden (PC GVO, 2018, p. 40; Pollefeyt, 2004, p. 143, 144; Quartel, 2004, p. 31-33).

“Wat voor zin heeft geloven, waarom zou ik me verdiepen in zo'n oud en raar systeem?” Toen René van Woudenberg, hoogleraar filosofie aan de VU deze vraag in een interview kreeg, antwoordde hij:

“Omdat het zo onvoorstelbaar relevant is! Er is liefde voor je beschikbaar, vernieuwing, eeuwig leven, uitgetild worden boven je eigen werkelijkheid...Waarom zou iemand zich in het christendom verdiepen? Omdat het werkt, omdat het de sleutel is op het slot van het leven” (CV Koers, 2004).

Het christelijk geloof als desem in de samenleving. Er zijn genoeg motieven om haar een rol toe te kennen in de godsdienstige of levensbeschouwelijke vorming van leerlingen. Dit uitgangspunt brengt ons bij de tweede vraag: Hoe stel ik in deze context het protestants-christelijk geloof in het openbaar vormingsonderwijs aan de orde? Langs welke wegen is dit onderwijs te realiseren?

Lectorale aandacht: waarvoor?

Tegen de achtergrond van een plurale context – we hebben het hier niet over christelijke, maar openbare scholen – gaat het hier op uitzonderingen na niet om learning in religion (inwijding in een specifieke geloofsgemeenschap, min of meer mono-religieus). Ook niet om learning about religion gericht op kennismaking met het christelijk geloof, want dan zou het vak Geestelijke Stromingen volstaan. Maar het gaat in het godsdienstig vormingsonderwijs minstens om learning from religion, interreligieus, waar het hart van de leerlingen in meedoet. En wanneer je dit doet in nauwe samenwerking met andere denominaties wordt het learning through religion. Als leerkracht wil je bij leerlingen het proces van zingeving stimuleren. Dat doe je door het aanreiken van kennis over de Bijbel en het christelijk geloof. Maar dit is niet het hele verhaal. Je nodigt hen tevens uit om te participeren in liturgische praktijken waarin de omgang met God centraal staat en je daagt hen uit christelijke normen en waarden te beproeven. Je doet dit in een hermeneutische ruimte waarin leerlingen vrijwillig, vanuit zichzelf ervoor kunnen kiezen onderwerp, subject te willen zijn van het christelijk geloof (vgl. Biesta, 2020, p. 17; Kunz & Van Doleweerd, 2021, p. 192-188). Je daagt kinderen uit om hun traditie in te brengen en te spiegelen aan het christelijk geloof. Hierdoor help je kinderen een eigen standpunt in te nemen.

Zoals het beschreven is in *Verhalen leven*. Een handreiking voor docenten PC GVO wil je dat leerlingen hun kijk op het leven en hun eigen identiteit ontwikkelen. Dat ze oog krijgen voor wat het christelijk geloof voor hen kan betekenen en leren respect te hebben voor hen die anders in het leven staan dan zij. Het accent ligt op één traditie namelijk die van het christelijk geloof, maar dit accent gaat vergezeld van een open en respectvolle houding ten aanzien van andere opvattingen (PC GVO, 2018, p. 8). Terwijl tientallen leerkrachten daar wekelijks in het godsdienstig vormingsonderwijs mee bezig zijn, denk ik dat in de context van de huidige samenleving een drietal kernbegrippen de aandacht vragen: articulatie, ervaring en authenticiteit.

Articuleren

Articuleren wijst op het duidelijk stem geven aan de inhoud van het geloof waarbij de Bijbel en de Bijbelse verhalen een grote plaats innemen. De Bijbel in al haar facetten is de verrassende ultieme bron van de christen, de levende stem van God die altijd weer nieuw is. Het is een bron waarvan je gelooft dat God je die gegeven heeft. Je vindt erin beschreven hoe het Evangelie in Jezus Christus onder de mensen kwam, in lijden, kruis en opstanding. Aan dit Woord spiegel ik mij. Ik ben erdoor gevormd. Toch breng ik de inhoud bij de leerlingen op een dusdanige manier dat ik de waardigheid en waarde van de leerlingen waarmee ik omga, bescherm. Hier geldt de gouden regel dat ik de ander benader zoals ik zelf door een ander over godsdienst of levensbeschouwing benaderd zou willen worden (Thiessen, 2018, p. 115). Die ander is voor mij nooit het object van een evangelisatieprogramma. Daar is het godsdienstig vormingsonderwijs niet voor bedoeld.

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Ik vind dat de kinderen vrij zijn. Als ze vrij en open over het belangrijke in het leven kunnen praten, zonder bang te zijn, dan denk ik dat ik al een zaadje heb gelegd voor een betere en mooiere maatschappij. Zonder open en vrij te kunnen praten, is het lastig. Dat je het niet eens hoeft te zijn. Vrijheid, maar ook waardenoriëntatie. Ook iets meegeven waar ze uit mogen kiezen.”

(Van Doleweerd, 2021)

‘Ken jezelf zei ik tegen iemand, maar hij kon niet want hij was niemand’, luidt de beroemde dichtregel van P. de Génestet (De Génestet, 1871, p. 282). Wat als er voor de leerling niets te kiezen valt? Om de identificatie te bevorderen bewandel je het smalle pad tussen aan de ene kant een dwingend kompas en aan de andere kant een hybride religiositeit waar het karakter uit is. Kinderen en jongeren hebben nood aan volwassenen die uitkomen voor hun eigen identiteit en voor keuzes die ze gemaakt hebben; geen neutraliteit want die daagt kinderen niet uit hun identiteit te vormen (Vromman, 2020, p. 44). Maar personen die geïnspireerd en bezielde lesgeven vanuit christelijke identiteit, want als jij niet gekozen hebt, kunnen kinderen ook niet kiezen.

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Ik ervaar dat je weer sterker in je eigen traditie mag en kan staan. Ik zie scholen zoeken naar een invulling die weer recht doet aan de diversiteit. Diversiteit in de samenleving mag er weer sterker zijn dan voorheen. Er zijn ook nieuwe vormen waardoor er meer samengewerkt wordt. Dan is het ook belangrijk dat je in je eigen traditie staat. In een carrousel doe je het eigene. Dan wordt ook gewaardeerd dat je de lessen invult vanuit eigen traditie.”

(Van Doleweerd, 2021)

Gekenmerkt door een dienende attitude probeer je het christelijk geloof in de taal van leerlingen te verwoorden, ongeacht hun afkomst. Dat betekent dat je je eigen stokpaardjes en woordvoorkeuren ondergeschikt maakt aan je doelgroep. Je wilt indoctrinatie te allen tijde voorkomen. Maar er zijn grenzen aan de contextualisatie van het christelijk geloof. Je wilt trouw en oprecht blijven aan je geloof en je drive. In dit spanningsveld maak je keuzes. In de praktijk is dit voor veel GVO-leerkrachten een worsteling. Voor de een is dat trouw zijn aan je geloof iets anders dan voor de ander. Onderling zijn er verschillen in hoe je dat doet. Je kunt elkaar daarin

niets voorschrijven. Wel kan het lectoraat wegen proberen te vinden om met elkaar in gesprek te zijn en de opbrengsten daarvan delen.

Welke praktische toepassing kun je hier maken naar het werkveld van de PC GVO? Uit het onderzoek dat ik voorafgaand aan het schrijven van het lectoraatsplan hield, blijkt dat veel vakdocenten die relatie tussen hun christenzijn en eigen visie daarop en hun professionele identiteit als vakleerkracht godsdienstige vorming lastig vinden. Dit geldt overigens niet alleen voor deze leerkrachten. Ook leraren op christelijke scholen ervaren dit. Daarom besteden Bram de Muynck en Bram Kunz in de zojuist verschenen nieuwe christelijke schoolpedagogiek *Gidsen* er een heel hoofdstuk aan. Zij geven daarin aanwijzingen om het christelijk geloof te articuleren op het niveau van het hart, het denken en het handelen (De Muynck & Kunz, 2021, hfst. 6).

Het hart heeft te maken met de vorming van je levensweg, je identiteit. Niet het feit dat je onderdeel uitmaakt van een christelijke organisatie maakt dat je christelijke vakleerkracht bent, maar dat je jezelf ten diepste ziet als gelovige die het beroep van godsdienstig vormingsdocent uitoefent. En daarin sta je niet alleen. Je weet jezelf onderdeel van de wereldwijde christelijke geloofsgemeenschap (De Muynck & Kunz, 2021, p. 147). Niet dat jouw geloof maatstaf is, maar minstens toch wel datgene waarop jij je oriënteert, namelijk de Bijbel.

Onderdeel van je hart is ook het besef dat je de persoon bent die op dit moment deze taak moet doen. Roeping is een woord met een grote inhoud, maar op zijn minst is er toch die ander, de leerling, die een appel op je doet. Je leerlingen hebben nog een leven voor zich, en jij voelt je innerlijk gemotiveerd om iets van dessem aan het deeg van hun leven toe te voegen (vgl. De Muynck & Kunz, 2021, p. 149; Rubens, 2011, p.144).

Tot articulatie van het christelijk geloof behoort naast het hart ook het denken. Je denken heeft te maken met je overtuigingen over waartoe dit leven dient, het doel van mensen en hun bestemming. Op dit punt biedt de PC GVO gemeenschap een palet aan kleuren van vormingsidealen. Met elkaar willen we in het lectoraat de uitdaging aangaan om minstens onze kernovertuigingen bewust te maken en te zoeken naar de noemer van onze identiteit. We zullen onderzoek doen naar ideaaltypische vormingsverhalen van vakleerkrachten en (ex)leerlingen en aandacht besteden aan de kernwaarden van christelijke spiritualiteit. Dit materiaal kan dienen om met elkaar het gesprek aan te gaan en te reflecteren op het vormingsideaal en onze theologische en pedagogische bronnen (De Muynck & Kunz, 2021, p. 157).

Het derde aspect is handelen. Het komt voort uit hart en denken. Leerlingen in de context van het openbaar onderwijs probeer je in te leiden in hoe jij als christen de werkelijkheid ziet en beleeft en wat je daarin belangrijk vindt. Je loopt met je leerlingen mee zoals Jezus met de Emmaüsgangers. Door de Bijbelse verhalen, de gesprekken, de activiteiten probeer je de daden van God betekenisvol te laten zijn voor je leerlingen. Je combineert hier vakinhoudelijke kennis over het christelijke geloof met kennis van de didactiek.

Bij de articulatie van het christelijke geloof horen ook haar inhoudsvolle rituelen. De christelijke traditie is rijk aan symbolen en praktijken die de omgang met God bemiddelen. Iedere generatie van christenen heeft manieren om de relatie met God te onderhouden. Rituelen op zon- en feestdagen en symbolen in vieringen, kunstuitingen en architectuur zijn zichtbaar en tastbaar. Ze scheppen duidelijkheid voor leerlingen en bemiddelen tussen twee werkelijkheden, die van het concrete leven en de geestelijke werkelijkheid. Het articuleren van een minimale uniformiteit tussen christenen onderling zal de verbondenheid ten goede komen (vgl. Brinkman, 2021, p. 38). In dit verband: Laten we de nog overgebleven christelijke feestdagen koesteren en niet weggeven door ze een andere betekenis te geven. Maar dan is het wel zinvol om erover na te denken hoe we de betekenis daarvan articuleren.

Het lectoraat vraagt aandacht voor het integreren van kenmerkende liturgische handelingen in het vormingsonderwijs, zoals Bijbelmeditatie, bijvoorbeeld in de vorm van de lectio divina, toegesneden op het bevattingniveau van de leerlingen, bepaalde (gebeds)rituelen en zang. Oude vormen van meditatie, stiltebeoefening en rituele handelingen van christenen uit andere culturen kunnen ons inspireren. Voor oefeningen in meditatie hoeven christenen niet te lenen bij de boeddhisten en voor gebedshoudingen niet bij de moslims.

Liturgische handelingen versterken niet alleen de onderlinge verbondenheid tussen mensen, maar hebben nog een andere functie, namelijk die van het versterken van de omgang met God. Het zijn handelingen die met je hart verbonden zijn en het verlangen opwekken om je dagelijkse leven te verbinden met God. James K. Smith zien hoe liturgische praktijken verbonden zijn aan het hart van het christelijk geloof. Symbolen, vereenvoudigde liturgieën, met elkaar ontworpen vieringen kunnen een krachtig onderdeel zijn van je vormingsonderwijs (Smith, 2016).

Uit onderzoeksrapportage interviews:

***“Ik begin iedere les met het aansteken van de kaars.
Ik heb een klankschaal. Dan moet iedereen stil zijn.
Met dat ritueel begin ik de les. Dan is er een verhaal en daar
knoop ik een verwerking aan vast.”***

(Van Doleweerd, 2021)

Ervaring

In lijn met de opvatting van Smith is voor het godsdienstig vormingsonderwijs het woord ervaring een tweede kernbegrip. Dat ervaring en het daaraan verbonden gevoel en de emotie belangrijke drijfveren zijn in ons huidige denkklimaat, zal niemand ontkennen. In het nieuws van elke dag word je daarmee geconfronteerd. Tijdens de laatste Olympische Spelen gutste dit gevoelswater over de plinten. Topsporters doorbraken het taboe op mentaal leed door al snikkend hun medailles in ontvangst te nemen. De bekende wielrenner Dumoulin heette ineens Tom de zachtaardige (Sylvain Ephimenco, 2021, p. 2).

Ervaring zal dus in het godsdienstig vormingsonderwijs een belangrijke rol moeten spelen. In de jaren negentig van de vorige eeuw deed zich een nieuwe evolutie voor in de godsdienstpedagogiek. Het subject, de leerling met zijn ontwikkeling en ervaring, kreeg een meer centrale positie. Men benadrukte dat iedereen zich goed moest voelen bij zijn of haar eigen keuze en dat leerlingen tot een eigen keuze moesten komen (Pollefeyt, 2017, p. 138). De filosoof Taylor constateert bij de westerse seculiere mens een sterke aandacht voor ervaring en beleving als het gaat om geloof in het hogere en heilige. Hij verwijst in dit verband naar de betekenis van de geleefde geloofservaring die je ontvangt in de praktijk van devotie en gebed (Taylor 2007, p. 8, 12-13).

Het lijkt me een nuchtere constatering dat je in het vormingsonderwijs ervaring inzet. Ervaring is een toegangspoort tot het hart. Dit betekent dat de bevindelijk en ondervindelijke kant van het geloof kans maakt om bij kinderen betekenis te krijgen, meer dan de dogmatische, theoretische. Het zal duidelijk zijn dat een bezoek aan een kerkgebouw of zelfs het aanwezig kunnen zijn in een dienst, voor kinderen meer zeggingskracht heeft dan een PowerPoint met plaatjes. Murre spreekt in dit verband over authentieke inhoud, zo direct en onbemiddeld mogelijk. “Een authentieke inhoud spreekt meestal meer zintuigen aan en doet een beroep op nieuwsgierigheid, empathie en zorg en lokt uit tot verbinding”. (Murre, 2019, p. 52,53; De Mynck & Kunz, 2021, 210).

De accentverschuiving van een meer cognitieve benadering naar die van het hart, biedt in ieder geval nieuwe kansen voor het vormingsonderwijs. Het gebruik van werkvormen die een beroep doen op ervaring en beleving zijn daarom belangrijke toegangswegen voor vorming. Hiermee is echter ook een moeilijkheid gegeven. Werkvormen waarbij diverse zintuigen worden betrokken zijn ook vaak complex hanteerbare werkvormen. Daar zit je als vakleerkracht niet altijd op te wachten, gezien de soms minimale randvoorwaarden waarbinnen je lesgeeft.

Met elkaar willen we in het lectoraat de uitdaging aangaan om die complexe werkvormen goed te laten aansluiten bij ons onderwijs. Een bijdrage hieraan is recent geleverd door Martien Hutter en Henk Kuindersma in het boek *Nooit meer een kleurplaat*. Raak geïnspireerd door kindertheologie. Een uitgave die goed aansluit bij de behoefte aan ervaringsonderwijs. In de beproefde werkwijze die zij voorstellen, vragen zij om een actieve rol van de kinderen en van jou als vakleerkracht. De Bijbel, vol van verhalen van God en geloof, en de kinderen met hun eigen vragen, ervaringen en hun eigen manier van kijken, denken en ontdekken, breng je in de werkvorm van het gesprek bij elkaar (Hutter & Kuindersma, 2021, p. 21). Maar deze werkwijze vraagt wel om gespreksvaardigheden bij zowel de leerling als de vakleerkracht en wanneer het grotere groepen leerlingen betreft vaardigheden van klassenmanagement. Iets waar we met elkaar aan kunnen werken. Een tweede werkwijze is die van Godly Play. In deze benadering worden taal en spel gecombineerd. De vakleerkracht daagt leerlingen daarmee uit de Bijbelverhalen te ontdekken en te verbinden met hun eigen ervaringen. Het is een werkwijze die aansluit bij de Whole Child Education benadering (NIVOZ 2018). Het onderzoekscentrum van Driestar educatief doet op dit moment onderzoek naar de bruikbaarheid van deze methode voor het godsdienstig vormingsonderwijs.

Een derde werkvorm die onze aandacht heeft, is de carrousel. In deze werkvorm geven vakdocenten vanuit verschillende vormingsrichtingen om de beurt vanuit eigen levensbeschouwing les aan dezelfde kinderen. De belangrijkste variant is die waarbij de vakdocent alle kinderen in de groep heeft en zich in het aanbod van het onderwijs nog meer dan anders moet verhouden tot de andere stromingen. Het is een werkvorm die uitdaagt tot het articuleren van het christelijk geloof. Het is ook een werkvorm waarin de dialoog te midden van de diversiteit tot zijn recht komt. En dat is winst als het gaat om het vormingsdoel van het levensbeschouwelijk onderwijs, namelijk kinderen betekenisvol in aanraking brengen met de diverse levensbeschouwelijke stromingen in de Nederlandse samenleving om daarmee hun eigen identiteit te ontwikkelen. Maar er zitten ook wat scherpe kanten aan deze ontwikkeling. Wat is de vormende kracht van deze werkvorm? Werkt deze ook bij jongere kinderen? Vanuit het Centrum voor Vorming doet Marjan Glaudé onderzoek naar deze werkvorm.

Verder liggen er kansen voor vorming in pastoraat aan leerlingen, bijvoorbeeld wanneer kinderen geconfronteerd worden met verlieservaringen (Keirse, 2017), of wanneer leerlingen al op jongen leeftijd stuklopen op levensvragen die verband houden met lijden, uitsluiting, teleurstelling, angst, en noem maar op. Deskundigheid is op dit gebied geboden.

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Vorige week kwam ik terug van mijn werk. Ik had een les gegeven over het afbeelden van God. We hadden daar een gesprek over. Ik vertelde dat moslims God niet afbeelden. Zij gebruiken de kracht uit de natuur, of de natuur in hun kalligrafieën en in hun mozaïek als bron. Dat is een geordende schepping, dat is schoonheid, dat is harmonie. En toen had ik ze ook wat dingen laten zien uit de natuur. Toen zei ik: ‘Moet je nu eens kijken wat mooi, zo’n bloemkool, moet je nu eens kijken hoe prachtig dit in elkaar zit’. Er was een enorme verwondering. Van: ‘Wow, wat prachtig!’. En toen zagen de kinderen opeens overal hele mooie structuren in en keken ze ineens anders naar hun wereld.”

(Van Doleweerd, 2021)

Authenticiteit

Het derde thema is authenticiteit (De Bruyckere, 2017). Het begrip sluit naadloos aan op de thema's articulatie en ervaring. In de context van het godsdienstig vormingsonderwijs betekent het dat je dicht bij jezelf blijft, je eigen spiritualiteit en dat je dat in je opvoedingssituatie ook laat blijken. Je voert geen trucje uit, maar je bent wat je zegt en doet. Aan de andere kant benut je de vrijheid die je leerlingen hebben om ook hun eigen weg te gaan en benut je de hermeneutische ruimte waarin zij tot deelname worden uitgedaagd. Ik zal eerst ingaan op de betekenis van authenticiteit voor de vakleerkracht en daarna op de betekenis van de hermeneutische ruimte van de leerlingen.

Er is een tijd geweest dat in de pedagogiek de identiteit van de leerkracht zoveel mogelijk moest worden verborgen. In sommige culturen, bijvoorbeeld de Aziatische, is dat nog steeds het geval. Het eigen zelf is dan verborgen achter een schil van schaamte. Het gaat dan vooral om de taak en de prestatie. In de westerse context is authenticiteit een sleutelbegrip geworden, inclusief de kwetsbaarheid die dat met zich meebrengt (vgl. Banning, 2020, p. 30-34). Authenticiteit verwijst naar de westerse waarde dat ieder mens zijn of haar eigen menselijkheid realiseert (Taylor, 2017, p. 486).

Uit onderzoeksrapportage interviews:

“Ik heb niet het gevoel dat ik mijn eigen geloof onder de korenmaat steek. Het is vaak dat kinderen in groep 8 vragen: ‘Juf, wat voor een geloof heeft u eigenlijk’. Ik vind dat een compliment. Ik wil daar staan als iemand waardoor ze gaan denken en niet wat ze moeten gaan denken.” “Ik vertel niet iets omdat kinderen dat leren of ook gaan voelen. Ik vraag aan kinderen: ‘Hoe zie jij dat?’. Ik schep daarom niet een sfeer waarin ze moeten zeggen waarom ze er wel of niet mee eens zijn.”

(Van Doleweerd, 2021)

Authenticiteit geeft aan het geloof een menselijk gezicht. Niet de dominantie van de leer, maar de eerlijke omgang met God in de sores van het leven. Overigens gaat de Bijbel ons in dat menselijke gezicht van het geloof voor. Daarin worden ups en downs van gelovigen niet verzwegen. In de Psalmen wisselen licht en donker elkaar af. Voor het vormingsonderwijs is het van belang dat leerlingen zich spiegelen aan personen waarin het christelijke geïncarneerd is. Een uiteraard hoeven allerlei privé-details voor je leerlingen niet onthuld te worden. Een gangbaar spreekwoord onder christenen uit de vorige generaties was: “Je hoeft de vuile was niet buiten te hangen.” Maar – met onderscheidingsvermogen – mag je als getuige je eigen geloofservaring inbrengen. Met welk doel? Met het doel aan je leerlingen iets van de realiteit van je omgang met God te delen.

Een voorbeeld van publieke aandacht voor biografie is de tentoonstelling Maria Magdalena:

www.catharijneconvent.nl

Aandacht voor authenticiteit begrenst zich niet tot de ene persoon van de vakleerkracht. Het leidt tot een bredere aandacht voor de biografie van een verscheidenheid aan christenen. Hieruit verklaart zich ook de belangstelling voor biografieën van personen uit de kerk- en cultuurgeschiedenis. In deze tijd heeft de persoon en biografie van kerkvader Augustinus opnieuw grote aantrekkingskracht. Waarom zou dat zo zijn? Hij weet in zijn *Belijdenissen* authentiek uit te leggen welke reis je als mens aflegt. Blijkbaar zit er voor mensen door de eeuwen heen veel herkenbaars in, in dat op weg zijn om je verlangen te stillen. In het lectoraat zullen we ook aandacht vragen voor biografieën van ‘spirituele meesters’ uit de christelijke traditie.

Biografie heeft alles maken met de levensreis die je aflegt. Van belang is ervaring dat de weg die je aflegt je thuis niet is, dat je kunt vechten en winnen en bereiken, maar toch iets mist. En dat je eigenlijk helemaal niet weet wat je mist en je dat je maar doorgaat, rusteloos van ene camperplaats naar de ander; waar is je thuis? Maar dan is er een breekpunt. Je ziet dat er alleen rust is in God en in Christus die gezegd heeft: Mijn juk is zacht en mijn last is licht (Matth. 11:30) (Smith, 2019, p. 19). Met dit inzicht is de reis niet beëindigd en ben je niet gevrijwaard van moeiten. De levensreis zet zich voort en wisselt zich af met momenten van

vreugde en uitzicht en moeite en duisternis. Dit is de spiritualiteit van de christelijke realist, die je met leerlingen mag delen, in echtheid, in gebrokenheid, in waarheid. Vakleerkrachten kunnen daarmee voor leerlingen van onschatbare waarde zijn, nu al, of later in hun leven. Vormingsonderwijs is geen intellectuele exercitie of overdracht van theologische stellingen; het is veel existentiëler en verloopt ook veel persoonlijker. Je onderwijst wie je bent (Palmer, 2004, p. 103). De Latijnse term *educatio* betekent letterlijk 'iemand weggeleiden uit'. Zo wil je leerlingen weggeleiden uit misstanden en hen de ogen openen voor een 'traditie en een boek, de Bijbel, die rijker zijn dan ze doorgaans vermoeden' (Lode Aerts, 2020, p. 24). Op de geloofsweg reis jij je leerlingen vooruit.

De vakleerkracht als persoon

“Het succes van het invloedrijkste kader voor het begrip van het menselijk bestaan dat er ooit geweest is, heeft afgehangen van mensen als mijn peettante: mensen die in de opvolging van de ene generatie door de andere meer zagen dan alleen de manier waarop ‘dingen gingen in de wereld.’ Ze had zelf geen kinderen, was onderwijzeres, directrice van een veel gelauwerde school, waardoor ze publieke erkenning kreeg: de overtuiging dat ze een plicht te vervullen had tegenover degenen die haar zouden overleven bepaalde haar hele loopbaan. Als christen geloofde ze echter ook iets wat veel verderging... Zonder een dimensie van het hemelse zijn alle dingen vergankelijk, dat wist mijn peettante. Maar ze geloofde niet dat alle dingen vergankelijk zijn. Ze hoopte op een eeuwig leven. Dat was een geloof dat ze van haar moeder had meegekregen, die het op haar beurt van haar ouders had, die het op hun beurt van hun ouders hadden. Door de generaties heen, door de eeuwen heen, door de millennia heen is dat doorgegeven.”

Holland, 2020, p. 558-559

Authenticiteit als onderdeel van je professionaliteit laat zich lastig uitdrukken in competenties (Korthagen, 2008, pp. 1-5). Het is meer een attitude, een gevoeligheid, een trek van je christelijke karakter. Je kunt er ook mee zitten, bijvoorbeeld als je een gesloten persoonlijkheid hebt, als je het gevoel hebt dat je niet zoveel vanuit jezelf hebt bij te dragen. Het is met de constatering van het belang van authenticiteit voor het vormingsonderwijs niet ook gelijk een hanteerbare vaardigheid. Daar zal in vervolg ook aandacht voor moeten komen. In trainingen, seminars en cursussen voor vakleerkrachten ligt veel nadruk op kennis van inhoud en methoden. Het professionele handelen hangt dan onder deze noemer. Toch denk ik dat professioneel handelen voor een vormingsleerkracht juist betekent dat je op een veilige en integere wijze je eigen spiritualiteit kunt inbrengen in het onderwijs. Je bent immers ook gids op de levensweg. Daarom doet je spirituele biografie ertoe.

Uit onderzoekrapportage interviews:

“Dat is een van de belangrijkste dingen voor de vorm waarin ik lesgeef, door een levend persoon voor de klas te hebben, die staat voor wat hij of zij vindt, in alle kwetsbaarheid, waar je alle vragen aan kunt stellen. Dat diegene is wie hij is en jou iets wil leren.”

(Van Doleweerd, 2021)

Een eegende werkvorm om hier in te brengen is de vertelling. De vakleerkracht die een Bijbelverhaal vertelt, legt voor de leerling altijd iets nieuws op tafel. Vertellen gaat nooit buiten jezelf om. Door middel van gebaren, klanken, beelden en woorden geef je gedachten en gevoelens over een stukje van de Bijbel door aan anderen. Je probeert daarmee hun hart te raken (Kunz & Van Doleweerd, 2021, p. 236). Het authentieke geheel van eigen stem en woordkeus en interpretatie van het Bijbelverhaal komt binnen in de ervaringswerelden van de leerlingen. Omdat je de woorden van God probeert te vertolken, kan deze stem ook ineens een nieuwe, vreemde stem worden die je beiden raakt en bezielt. In de protestantse traditie wordt de Bijbel namelijk gezien als de *Viva Vox Dei*, de levende stem van God. In het ter hand nemen van de Bijbel kan Góds stem tot klinken komen. God Zelf kan door de Heilige Geest betekenis geven aan Zijn Woorden en je hart raken (Van Doleweerd, 2012; Huygen, 2019).

In het lectoraat lopen we niet met een grote boog om de individuele spiritualiteit heen. De Brits-Amerikaans pedagoog David I. Smith waarschuwt ervoor dat je als vakleerkracht zomaar je innerlijke energie kwijt kunt raken als je alleen bezig bent met het updaten van je kennis, vaardigheden en inzichten en voortdurend streeft naar perfectie. Om dat te doorbreken voert hij een pleidooi voor periodieke retraites waarmee je patronen kunt doorbreken, nieuwe perspectief ontvangt. Pelgrims hebben pleisterplaatsen nodig (David I. Smith, jaartal, p. 69). Het zou daarom aan te bevelen zijn als vakleerkrachten gezamenlijk op retraite gaan en momenten van geestelijke bezinning organiseren.

De hermeneutische ruimte

Het articuleren van je identiteit (articulatie), het aansluiten bij de menselijke ervaring en beleving (ervaring) en de leerkracht als subject in het vormingsonderwijs (authenticiteit) zijn in gezamenlijkheid krachtig desam in het meel van het vormingsonderwijs. Maar nu rest mij nog één spannend punt aan te stippen, namelijk dat van het commitment. Is wat je doet als het naar binnenrijden van een buffetbar, waaruit de kinderen kiezen zoals ze willen? Of mag je er iets voor terug verwachten? Natuurlijk hoop je dat kinderen kracht, moed en liefde putten uit de verhalen en ervaringen die je hen aanbiedt en dat ze grond onder hun levensvoeten krijgen; dat er een bron is die hen kennisgeeft van God. Maar hoever rijkt je vormingsverlangen? Dit is een spannend punt. Vanuit christelijke overtuiging is iedere vorm dwang en indoctrinatie af te wijzen, maar in goed en boeiend vormingsonderwijs geven, komt altijd iets paradoxaals mee; iets van drang én vrijheid. Je wilt de belangen van het kind centraal stellen, maar opvoeden is nooit waardenneutraal en wie opvoedt, is altijd aan het beïnvloeden. Je zet je in om je leerling mee te krijgen in het verhaal, maar ben je ook bereid om los te laten? Ter afsluiting wil ik daarom nog aandacht vragen voor het cruciale belang van 'de hermeneutische ruimte'.

Hermes Trismegistos is in de Griekse oudheid de naam van de bode die de boodschap van de goden aan de mensen overbrengt. Plato noemt de tolk hermèneuon en de dichter hermènès. Homerus omschrijft hermeneutiek als de uitleg, de vertaling van berichten.

Leerlingen ontvangen betekenissen en verlenen betekenissen aan de dingen om hen heen. Om dit te kunnen doen, hebben zij hermeneutische ruimte nodig: de mogelijkheid om zelfstandig betekenis te vinden (De Muynck & Kunz, 2021, p. 106). Deze hermeneutische ruimte hoort bij het uitgangspunt dat leerlingen staan in de werkelijkheid waarin zij hun eigen zingevingsantwoorden zoeken en hun eigen bestaan transcenderen (Pollefeyt, 2020, p. 116). Het is een Bijbels uitgangspunt aan leerlingen het vermogen toe te schrijven om dit te doen. De mens kan tot zichzelf inkeren en met zichzelf in gesprek zijn (Ps. 77:7; Ps. 96:19).

Met de hierboven genoemde kernbegrippen articulatie, ervaring en authenticiteit richt je als levensbeschouwelijk pedagoog de hermeneutische ruimte in. Je probeert deze ruimte zo in te richten dat de leerlingen tot toe-eigening kunnen komen. Belemmeringen haal je zoveel mogelijk weg. Dit betekent niet dat het niet mag schuren met aanwezige waarden en opvattingen. Maar het is van belang dat in die ruimte geen commitment geforceerd wordt en dat er zelfs aandacht is voor alternatieven, want juist ook het vreemde zet tot nadenken en verdiept de toe-eigening van nieuwe betekenissen. Echter, respectvolle distantie van de vakdocent tot de eigen ruimte van de leerling is hier uitgangspunt, anders wordt het onderwijs indoctrinatie. De leerling is in staat tot het maken van een eigen keuze of schort zijn oordeel op en is zelf verantwoordelijk voor wat hij met de verworven kennis doet. In het vormingsonderwijs stel je dus eisen aan de hermeneutische ruimte van leerlingen. Je wandelt op het smalle koord van aanbod en terughoudendheid (Roeben, 2015, p. 105). In de context van het openbaar onderwijs is dit een belangrijk, maar ook kwetsbaar uitgangspunt. Als vakleerkracht sta je immers in een soort gezagspositie waarin je jouw overtuiging communiceert. Daar ben je door de ouders en de school voor gevraagd. Toch wil je de hermeneutische ruimte van je leerlingen respecteren, waardoor je hen helpt aan betekenisvinding te doen.

Vakleerkrachten die naast het godsdienstig vormingsonderwijs op een openbare school ook lesgeven in een 'common sense omgeving', van gelijkgezindheid, bijvoorbeeld op een christelijke school, moeten hier bijzonder alert zijn. In dergelijke omgeving is het godsdienstonderwijs veelal Learning in religion. Hoewel ook daar de hermeneutische ruimte een belangrijke voorwaarde voor vorming is, is de overeenkomst tussen de overtuiging van de leerlingen en de ouders en die van de leraar groot. Leraren lopen daar eerder het gevaar de hermeneutische ruimte van leerlingen te domineren door hun eigen vormingsideaal (vgl. De Jong Markus et al, 2019, p. 521).

Je gezagspositie als deskundige, expert in de traditie van het protestants godsdienstig vormingsonderwijs vervalt hiermee niet. Voor protestanten is de Bijbel een boek dat door iedereen gelezen kan worden, maar zij is niet multi-interpretabel. De hermeneutische ruimte is hier aan regels gebonden. Roeben schrijft dan terecht: "Soms bevestigt de Bijbel het persoonlijke verhaal, maar soms stelt de Bijbel een tegenwereld voor" (Roeben, 2015, p. 118). Bovendien ligt tussen de Bijbel en de leefwereld van de leerlingen een verstaansafstand waardoor 'misreading' niet uitgesloten is. De vakleerkracht bemiddelt hier, als authentiek gelovige, als ervaringsdeskundige en ook als deskundig hermeneut van de Bijbel. Een bemiddeling waarvan je mag verlangen dat deze leidt tot authentieke ervaringen van leerlingen met God, in hun werkelijkheid.

Afsluiting

Voor de cohesie van onze samenleving is godsdienstige of levensbeschouwelijke vorming van leerlingen onmisbaar. Het getuigt daarom van visie en inzicht dat op 20 december 2016 door de Tweede Kamer een initiatiefwet werd aangenomen die structureel geld beschikbaar stelt aan openbare scholen voor vormingsonderwijs. Deze wet werd in 14 februari 2017 door de Eerste Kamer bekrachtigd. In het huidige politieke krachtenveld vraagt het om inspanning dit draagvlak te behouden. Ik heb daar enkele motieven voor gegeven: een maatschappelijk, een pedagogisch en een ideëel motief.

De kernbegrippen articulatie, ervaring en authenticiteit, samenkomend in de hermeneutische ruimte van leerlingen, kunnen de deskundigheid van de vakleerkracht verrijken. Ze triggeren de inhoud van opleiding en nascholing. Ze stimuleren tot onderzoek en ze zijn tegelijkertijd handvat om met collega's van andere denominaties in gesprek te zijn.

Deze rede is nog geen brood. In nauw overleg met het werkveld willen we bijdragen aan de professionalisering van het vormingsonderwijs.

De lectoraatsplaat is het visuele overzicht van de ambities:

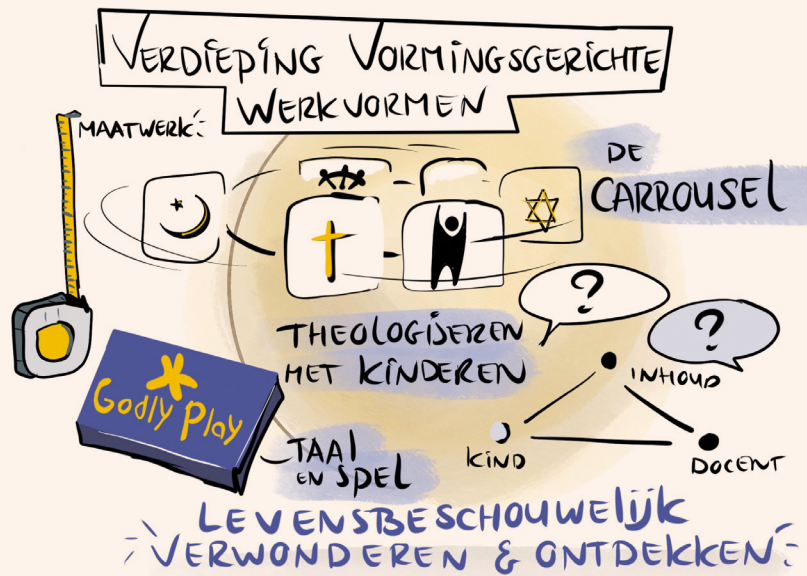
A. Contextualisatie van de Bijbelse verhalen in een breed-religieuze samenleving

De Bijbel heeft een centrale plaats in het vormingsonderwijs. Maar tussen de Bijbel en de leefwereld van de leerlingen ligt een verstaansafstand. Hoe contextualiseer je - verbind je - de oude tekst van de Bijbel aan de leerlingen die godsdienstig vormingsonderwijs krijgen? We willen onderzoek doen naar religieuze geletterdheid van leerlingen en hoe we deze kunnen vergroten, en naar de hermeneutische vaardigheden van de vakdocent. We zoeken naar het ontwerpen van een modelbenadering.

B. Verhalen die ons denken vormen

Ervaringsverhalen over het godsdienstig vormingsonderwijs, óf van vakdocenten, óf van leerlingen, óf van volwassenen, dragen schatten in zich mee. We willen deze verhalen verzamelen en gebruiken om op het vormingsonderwijs te reflecteren: hebben de kernbegrippen articulatie, ervaring en authenticiteit hier een plaats in. Hiermee krijgen we meer inzicht in wat er gebeurt. We kunnen ermee reflecteren op het vormingsideaal. Een betere focus op het vormingsdoel helpt vervolgens om betere besluiten te nemen. Representatieve ervaringen kunnen we bundelen in een publicatie.

C. Verdieping vormingsgerichte werkvormen

In het lectoraat doen we onderzoek naar vormingsgerichte werkvormen waarin de drie kernbegrippen tot hun recht komen. Zoals de carrousel, theologiseren met kinderen en werkvormen waarin de Whole Child Approach is verwerkt zoals Godly Play. We willen weten hoe deze benaderingen werken en wat hun 'geheim' is. Ook willen we weten welke belemmeringen vakdocenten ervaren en wat hen helpt bij het gebruik ervan. We willen inzetten op het toegankelijk en hanteerbaar maken.

D. Herbronning

De christelijke kerk heeft eeuwenlang ervaring met het onderhouden van haar spiritualiteit. De praktijken die zij hiervoor gebruikt zijn veelzijdig. We zoeken naar herbronning van persoonlijke spiritualiteit in de christelijke traditie en onderzoeken hoe oude praktijken een plaats kunnen krijgen in het vormingsonderwijs.

Literatuur

Aerts, Lode, 'Indrukken over dit boek', in: Eva Vromman (2020). **Passie en twijfel. Het geloof van een godsdienstleerkracht.** Halewijn.

Biesta, Gert en Hannam, Patricia (2020). **The forgotten dimensions of Religions Education.** Brill.

Boele, Kees (2021). **Van zuil naar zout. Christelijk onderwijs in een seculiere cultuur.** Kokboekencentrum.

Brinkman, Martien (2020). **Met of zonder? Over de betekenis van religie op privé en publiek terrein.** Boekscout.

CBS (2020). **Religie in Nederland.** Geraadpleegd op 31 juli 2021: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland/6-conclusies>

De Bruykere, P. (2017). **Authenticity Lies in the Eye of the Beholder.** Proefschrift Open Universiteit.

De Génestet, P. (1871). **De Dichtwerken. Deel 1.** Gebroeders Kraaij.

De Muynck, Bram en Kunz, Bram (2021) Gidsen. **Een christelijke schoolpedagogiek.** Kokboekencentrum.

Ephimenco, Sylvain, 'Diversiteit', in: Trouw, zaterdag 24 juli 2021a, p. 2.

Ephimenco, Sylvain, 'Tom de Zachtaardige', in: Trouw, donderdag 29 juli 2021b, p. 2.

Fijter, Nico (2020), 'Het christendom staat bol van de paradoxen', in: Trouw 22 februari 2020, p. 36-36.

Halik, Tomas (2016). **De nacht van de biechtvader.** Kokboekencentrum.

Holland, Tom (2020). **Heerschappij. Hoe het christendom het Westen vormde.** Athaneum – Polak & Van Gennep.

Hulspas, Marcel. 'Tom Holland ziet het christendom in álles', in Volkskrant, 12 juni 2020. Geraadpleegd op 29 juli: www.volkskrant.nl/cultuur-media/tom-holland-ziet-het-christendom-in-alles~bb2838ee/

Huttinga, Wolter. 'Een fantastische vertelling over het christendom', in: Trouw, 11 maart 2020, p. 35.

Huijgen, A. (2019). **Lezen en laten lezen. Gelovig omgaan met de Bijbel.** Kok Boekencentrum

Keirse, Manuel (2020). **Kinderen helpen bij verlies. Een boek voor iedereen die van leerlingen houdt.** Lannoo.

Kinneging, Andreas (2020). **De Onzichtbare Maat. Archeologie van Goed en Kwaad.** Prometheus.

Korthagen, F. (2018). 'Authenticiteit en betrokkenheid als basis voor goed onderwijs', geraadpleegd op 31 juli 2021: <https://korthagen.nl/wp-content/uploads/2018/06/Authenticiteit-en-betrokkenheid.pdf>
Kunz, Bram en Van Doleweerd, Jan (2021). **Stapstenen. Godsdienstige vorming in de basisschool.** De Banier.

Markus, Johanna Janna, Gerdien D. Bertram-Troost, A de Kock, A. de Muynck & Marcel Barnard (2019). 'Stimulating inquisitiveness: Teachers at Orthodox Protestant Schools about their Roles in Religious Socialization, in: *Religious Education*, Vol. 114, No. 4, p. 513-527.

Miedema, Siebren (2006). 'Public, Social, and Individual Perspectives on Religious Education. Voices from the Past and the Present'. In: *Studies in Philosophy and Education*, januari 2006, p. 111-127

Murre, P. (2019). **Meer door minder. Het geven van een vakles vanuit christelijke perspectief.** Driestar educatief.

NIVOZ Foundation (2018). **Good Education is Whole Child Education.** Porticus.

NOW (2014). **Religie in de moderne samenleving.** Programmabrochure. Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

NOW (2019). 'Strikte scheiding. Van kerk en staat is er niet'. Geraadpleegd op 30 juli 2021: <https://www.nwo.nl/cases/strikte-scheiding-van-kerk-en-staat-er-niet>

Palmer, P.J. (1998). **The courage to teach.** Jossey-Bass.

PC GVO (2013). **Krijtlijnen.** PC GVO.

PC GVO (2018) **Verhalen die leven. Een handreiking voor docenten PC GVO.** PC GVO.
Polleleyt, Didier, Dupont, Anthony en Debel, Hans (red.)(2011). **Als gist in het deeg. Uitdagende stemmen voor geloofscommunicatie.** Acco.

Roeben, B. (2015). **Inclusieve godsdienstpedagogiek. Grondlijnen voor levensbeschouwelijke vorming.** Acco.

Roeben, B. (2011). **Scholen voor het leven. Kleine didactiek van de hoop in 7 stappen.** Acco.

Sacks, Jonathan (2016). **Not in Gods Name. Confronting religious Violence.** Hodder.

Smith, David I. en Felch, Susan M. (2016). **Teaching and Christian Imagination.** William B Eerdmans Publishing Co.

Smith, James K.A. (2014). **How (not) to be secular.** Reading Charles Taylor. William B Eerdmans Publishing Co.

Smith, James K. (2016). **Je bent wat je lief is. De spirituele kracht van gewoontes.** Kok Boekencentrum.

Taylor, Charles, (2007). **A Secular Age.** Harvard University Press.

Thiessen, Elmer John (2018). **The Scandal of Evangelism. A Biblical Study of the Ethics of evangelism.** Cascade Books.

Van Doleweerd, Jan en De Jong-Markus, Hanna (2021). 'Polarisatie vraagt om vorming', in: *Nederlands Dagblad* dinsdag 29 mei 2021, p. 11.

Van Doleweerd, J.H. (2020). **Onderzoeksrapportage interviews vakdocenten PC GVO.** Onderzoekscentrum Driestar educatief.

Van Doleweerd, J.H. (2012). **Viva Vox Dei. Over de betekenis van de autopistie van de Schrift voor zending en Schriftuitleg in de bevindelijke traditie.** De Banier.

Volf, Miroslav en Croasmun, Matthew (2019). **For the Life of the World. Theology that Makes a difference.** BrazosPress.

Vromman, Eva (2020). **Passie en twijfel. Het geloof van een godsdienstleerkracht.** Halewijn.

Westerbeke, Hans Willem (2020). 'Kinneging stelt menselijke maat tegenover morele crisis', in: *Reformatische Dagblad* 21 februari 2020. Geraadpleegd op: 29 juli 2021: <https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Hans-Willem+Westerbeke+Reformatisch+Dagblad+21+februari+2020&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

Quartel, J. (2004). 'Een evaluatie van de hermeneutisch-communicatieve visie van Didier Pollefeyt'. In: *Narhex*, september 2004, p. 31-33.

2.

Verhalen die vormen en verbinden: de rol van de spirituele biografie in de geloofsoverdracht (geïllustreerd aan het leven van Ida Gerhardt (1905-1997) en Willem Brinkman (1903-1988))

Inleiding

Alweer enige maanden geleden hoorde ik de pas beroepen, jonge predikant in mijn vorige woonplaats De Bilt in een via YouTube uitgezonden voorstellings-interview zeggen, dat hij bezig was zijn eigen spirituele biografie te schrijven. Dat had ik nog niet eerder een predikant horen zeggen. Dat raakte bij mij een gevoelige snaar. Ik gevoel zelf ook in toenemende mate die behoefte, niet in de laatste plaats ook om mijn eigen kinderen en kleinkinderen na te laten wat die vader en grootvader van hen toch dreef.

In een van mijn laatste boeken, met de titel Grote woorden uit 2019, ben ik al persoonlijker dan ik ooit op schrift geweest ben. In een 'Persoonlijk slotwoord' ga ik daar ook in op de vraag hoe ik zelf tot geloof ben gekomen en hoe ik het geloof behouden heb (Brinkman, 2019, p. 195-200). Toen ik dat beschreef, realiseerde ik mij hoe groot de betekenis van de geloofsweg van anderen voor mijn eigen geloof is geweest. De geloofsweg van mijn ouders, de geloofsweg van andere mensen in je directe omgeving, waaronder ook enkele leraren. Ik trok daaruit de conclusie: geloofsverhalen doen ertoe. Niet om de gelovige mens op een troon te zetten, maar om te laten zien hoe concreet God Zijn weg met ons soort mensen gaat.

De uitdrukking 'spirituele biografie' zie ik als een moderne omschrijving van wat men vroeger geloofsgetuigenissen of geloofsverhalen noemde. Voor de geloofsoverdracht zijn dat soort verhalen, naar mijn vaste overtuiging, uiterst belangrijk. Daarom staan er ook zoveel van in de Bijbel, van Abraham tot Paulus, en staat ook de kerkgeschiedenis er bol van. Dat was de reden dat ik vanmiddag het aspect van de authenticiteit dat in Van Doleweerds rede zo'n grote plaats innam, als het ware vertaal in twee spirituele biografieën: die van de dichteres Ida Gerhardt en die van mijn vader. Aan het spirituele levensverhaal van Ida Gerhardt zal ik het levensverhaal van mijn in 1988 overleden vader toevoegen.

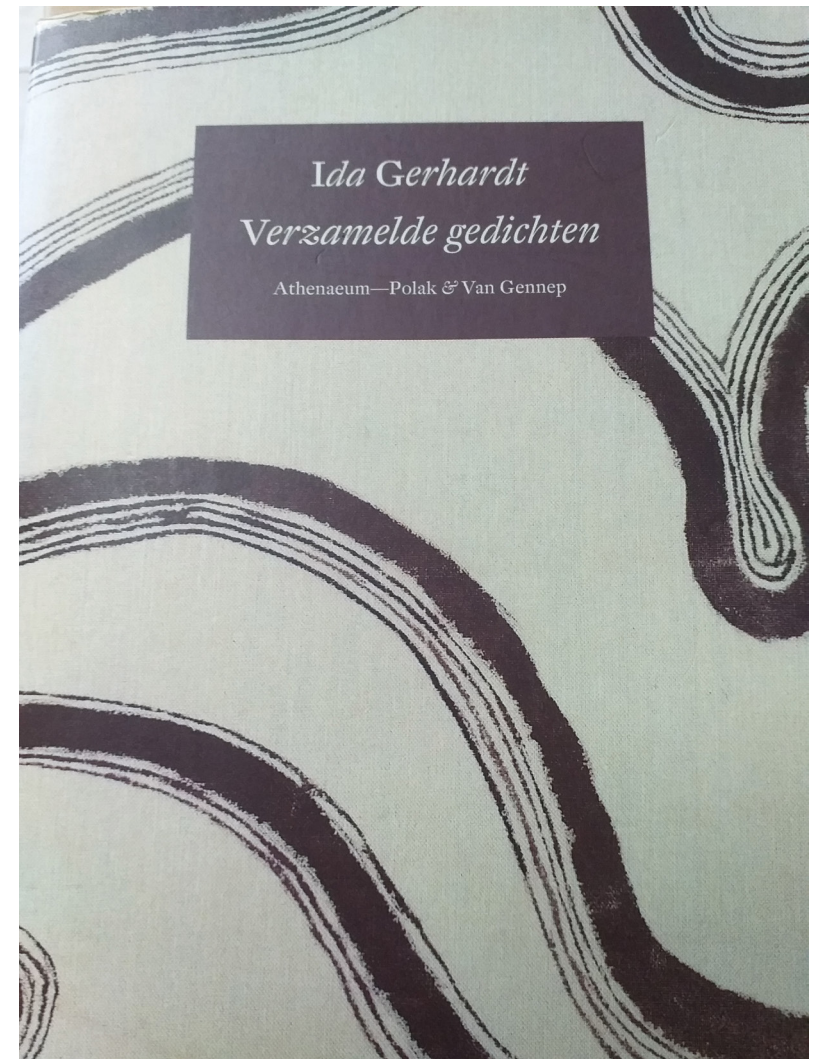
Het leven van Ida Gerhardt

Ida Gerhardt werd in 1905 in Gorkum geboren in een gezin van drie dochters en een zoon. Haar zus Truus (1899) was ook een dichteres (Van den Berg-Idzinga, 2010). Haar andere zus Mia (1918) werd buitengewoon hoogleraar vergelijkende literatuurwetenschap van de Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht. De zoon, Everardus, heeft maar één dag geleefd (1903). Ida brengt haar gymnasiumtijd door in Rotterdam waar haar vader directeur van een ambachtsschool was. Haar vader was lid van de Nederlandse Protestantenvbond, de NPB, een nog altijd bestaand, klein vrijzinnig kerkgenootschap. Hij volgde catechisatie bij François Haverschmidt (1835-1894), de predikant die vooral bekend is geworden onder zijn dichterspseudoniem Piet Paaltjes.

In 1924 begint ze een studie klassieke talen, eerst in Leiden en een jaar later in Utrecht. Ze studeert in 1933 af. Dat kon toen nog, negen jaar studeren! In 1939 slaagt ze er uiteindelijk (vanwege het overschot aan leraren in de crisistijd) in na een kort verblijf in Groningen een baan te verwerven aan het Gemeentelijk Lyceum te Kampen. Op christelijke gymnasia kwam ze niet aan de bak. Men vond haar vanwege haar vrijzinnige achtergrond niet christelijk genoeg. In 1942 promoveert ze cum laude in Utrecht. Martinus Nijhoff die enige tijd bevriend was met haar zus Truus, woont ook de plechtigheid bij. Midden in de oorlogsdagen van mei 1940 verschijnt haar eerste bundel Kosmos. Een ongelukkiger verschijningsdatum was nauwelijks denkbaar. Veel aandacht viel haar dan ook niet ten deel. Haar laatste bundel De Adelaarsvarens kwam in 1988 uit.

Van 1951 tot 1963 werkt ze aan De Werkplaats, een naar de ideeën van Kees Boeke (1884-1966) vormgegeven progressieve middelbare school te Bilthoven. Ze zette daar de gymnasiumafdeling op. In Bilthoven wordt ze ook een trouwe kerkgangster in de Nederlandse Hervormde Kerk van Bilthoven-Noord. Vanwege gezondheidsproblemen gaat ze in 1963 op 58-jarige leeftijd met vervroegd pensioen. In 1967 verhuist ze naar Eefde, dichtbij Zutphen. Daar leeft ze intensief kerkelijk mee, naar het oordeel van de plaatselijke predikant soms zelf te intensief. Ze was geen gemakkelijk, om niet te zeggen een lastig en eigenzinnig kerklid.

In de jaren 1963-1969 brengt ze samen met haar vriendin, de neerlandica Marie van der Zeyde, de periode van mei tot augustus door in Ierland, soms vertoeven ze daar in primitieve omstandigheden ook 's winters. Daar werken ze aan hun psalmvertaling, die later zal worden opgenomen in de rooms-katholieke Willibrordbijbelvertaling uit 1975 (Koenen, 2014, p. 489-494

en 570-581). In haar laatste levensjaren werd ze hulpbehoevend en verward. Ze verhuist naar een verzorgingshuis in Warnsveld. Daar overleed ze in 1997 op 92-jarige leeftijd.

In 1979 – ze is dan al 74 – wordt haar de P.C. Hooftprijs toegekend voor haar gehele oeuvre. Ze heeft pas laat de erkenning gekregen die ze verdiende. Haar woordgebruik doet soms wat archaisch aan en haar beelden zijn vaak traditioneel-religieus. Dat maakte haar in de jaren vijftig en zestig niet populair. Te midden van het werk van 'de Vijftigers' (Lucebert, Campert, Elburg, Andreus, Rodenko, Vinkenoog en Hanlo) waren haar gedichten een vreemde eend in de bijt en in de ogen van velen ook te religieus geladen. Pas toen eind jaren zeventig de bloeitijd van de 'Vijftigers' voorbij was, groeide de aandacht en de waardering voor haar werk, hoewel menigeen ondanks alle waardering toch nog altijd tegen het religieus karakter aan bleef hikken.

Zo stelde de schrijver Gerrit Komrij in 2001 een bloemlezing uit haar werk samen zonder ook maar één van haar christelijke gedichten op te nemen (Komrij, 2001). Zowaar een waar kunststukje! Diezelfde Gerrit Komrij heeft het trouwens in 1983 in de NRC wel heel nadrukkelijk voor hun psalmvertaling opgenomen.

Haar moeder

Vooral in het eerste deel (In memoriam matris) van Het levend monogram uit 1955 verwoordt Ida Gerhardt onverbloemd de gespannen relatie met haar in 1934 overleden, psychiatrische moeder. (Gerhardt, 2005, p. 209-272) Ze spreekt in het eerste gedicht ('Aan allen') van de 'gruwelen van mijn kinderjaren' waaraan ze 'dit donkere boek', Het levend monogram, wijdt (Berkelmans, 2005). In het tweede gedicht, 'De gestorvene', spreekt ze over zij, die mij naar het leven stond/ in al mijn levensdagen. In 'Kinderherinnering', dat lijkt te verhalen van een suïcidale impuls waarin de moeder de dochter mee de rivier in wil trekken, bereiken haar traumatische jeugdherinneringen –45 jaar nadien – ongetwijfeld een climax. Water kan in het werk van Gerhardt dan ook naast een positieve, verkwikkende ook altijd een negatieve, beangstigende rol spelen.

De relatie met haar moeder kwam in 1990 ook in een gesprek tijdens een autorit met Hans Werkman ter sprake naar aanleiding van het gedicht 'Pasen': Een diep verdriet dat ons is aangedaan/ kan soms, na bittere tranen, onverwacht/ gelenigd zijn. Ik kwam langs Zalk gegaan,/ op Paasmorgen, zéér vroeg nog op den dag./ Waar onderdijs een stukje moestuin lag/ met boerse rijtjes primula verfraaid./ zag ik, zondags getooid, een kindje staan./ Het wees en wees en keek me stralend aan./ De maartse regen had het 's nachts gedaan:/ daar stond zijn doopnaam, in sterkers gezaaid.

Het gedicht zinspeelt op het verschijnsel dat het zaad van de sterkers heel snel uitgroeit en twee dagen na uitzaaiing al fors boven de grond uitkomt. Door het zaad in de vorm van een naam uit te zaaien, kon je na twee dagen die naam al in je tuin zien staan. Het gedicht suggereert dat dat hier ook het geval was. Over dit gedicht ontspoon zich eens naar het getuigenis van Hans Werkman, de literatuurrecensent van Het Nederlands Dagblad, tijdens een autorit de volgende dialoog met Ida Gerhardt: 'Hoe stelt u zich dat kind voor? Dat kind, dat ben ikzelf. (...) Dat was mijn naam daar in de sterkers. Mijn moeder had gezegd: "Je had er niet moeten zijn." Wát zei je moeder? Ze herhaalt het zinnetje, ze snauwt het bijna: "Je had er niet móeten zíjhijn." Dan ziet dat kind zijn naam, dus die mag er tóch zijn' (Werkman, 1997, p. 40).

Met die 'zéér vroege' paasmorgen, waarin naar vroegchristelijke traditie de nieuwe gelovigen gedoopt werden en hun doopnaam ontvingen, verbindt zij nu ook haar eigen doop(naam). Daaraan ontleent ze letterlijk opstandingskracht. De zijnsontkenning die haar moeder haar voorhield, kan ze met Pasen omzetten in zijnsbevestiging. Daardoor kan het 'je had er niet moeten zijn' overgaan in het 'je mag er toch zijn'. Hoe diep deze ervaring de kern van haar bestaan raakte, valt op te maken uit de schijnbaar toevallige ervaring waarvan 'Het distelzaad' gewaagt: Ik hoorde een vrouw; zij zeide tot haar kind,/ zómaar op straat: 't Was heel wat beter als/ jij nooit geboren was.' Het zei niets terug,/ het was nog klein, maar het begon ineens/ sleepvoetig traag te lopen;(..).

Op vijftigjarige leeftijd zien we haar in de bundel *Het levend monogram* een poging doen de relatie tot haar moeder een plaats te geven, onder meer door te erkennen hoezeer zij op haar moeder lijkt: Gij hebt, Moeder, dit leven zwaar gedragen,/ gelijk ik het zwaar draag. Wij zijn verwant. (...)// Ik heb uw gang: die driftige en toch trage/ voetstap, die onverzettelijke trant. (...)// Machtig zijn wij, in liefde en in haat./ Gij hebt u dóódgehaat, hatend het meest/ uzelve, om de liefde die gij schond.// Ik ben genezen van het bitter kwaad./ En eer in stugheid, wie gij zijt geweest:/ van mijn talent de donkere moedergrond ('Sonnet voor mijn moeder'). In 'De gestorvene' zegt ze: En nu haar lichaam moet vergaan,/ nu is zij in mij opgestaan.// – Ik kan haar niet verslaan.

De solidariteit met haar moeder wordt in geen van deze gedichten definitief opgezegd. In zoverre is Het levend monogram ook een poging tot verzoening met haar moeder (Van der Zeyde, 1982, p. 57-58). Ze bleef er op latere leeftijd ook van dromen ooit de moeder te mogen ontmoeten die haar als gewenst kind met blijdschap zou begroeten: de eindelijke, de moeder mijn,/ lieflijk van ogen en van mond./ Hoe zacht en ernstig zag mij aan/ wier kind, wier blijdschap

ik mocht zijn,/ nieuw en van donkerte ontdaan ('In nevelen'). Ook 'Thuiskomst' getuigt van een dergelijke droom. Een enkele keer was iets daarvan in haar jeugd ook werkelijkheid geworden. Zo herinnert ze zich in een brief aan de acteur Henk van Ulsen, met wie ze een innige liefde voor het landschap van de rivier de IJssel deelde, dat na een ernstige val bij school haar moeder zich in tegenstelling tot de paniekerige juffrouwen in alle rust over haar ontfermde en naar de dokter bracht. Ze noemt het de 'misschien enig werkelijk stralende' herinnering (Gerhardt, 2005b, p. 249). Ook dat wat ze ervoer toen ze als zesjarige in de zaal zittend het koor waarin haar ouders zongen, de Mattheüs Passion hoorde uitvoeren, komt in de buurt van die droom (Gerhardt, 2005b, p. 313-314).

In een brief aan zuster Céleste Scheepers, priorin van de kanunnikessen te Grave vraagt Ida ook begrip voor de situatie van haar moeder: 'Wie hielp een jonge vrouw van bijna geen ontwikkeling met het gegeven dat zij haar derde kindje, waarvan de geboorte haar bijna het leven had gekost, een slechte compensatie vond van haar zoontje, dat zij anderhalf jaar geleden door grove schuld van een ander verloor? En met het nóg moeilijker gegeven dat dit derde kind in niets beantwoordde aan haar begrippen van wat een kind had te doen en te laten?' (Gerhardt, 2005b, p. 219).

De ervaringen uit haar jeugd hebben haar gedurende haar hele leven een groot gevoel van onveiligheid bezorgd. Een diep gevoel van eenzaamheid en in de steek gelaten te zijn heeft haar leven bepaald. Een zinsnede als 'wie de wortelstok scheurt, scheurt de mens' uit een van haar brieven kan dan ook gevoelig ook op haar eigen leven worden toegepast (Gerhardt, 2005b, p. 118). We komen in haar gedichten ook regels tegen als "De liefde heb ik lang verlaten" ('Marche funèbre') en "Ik ben tot liefde niet bekwaam" (Het rozeblad).

Haar levensgevecht

Kenmerkend voor Gerhardts poëzie is de verwevenheid van het alledaagse en een daar bovenuit stijgend verlangen. Daarvan getuigt heel indringend het gedicht 'Radiobericht' uit Het levend monogram. Het appelleert aan de decennialang op vaste tijden door Rijkswaterstaat op de radio doorgegeven waterstanden van de grote rivieren. 'Grave beneden de sluis' aan de Maas was dan altijd de laatste in een lange rij van plaatsnamen die met Konstanz begon. Het dorpje Grave kende Ida niet alleen van de waterstanden. Ze fietste er in 1925 langs, min of meer op de vlucht van huis, op weg naar een in Heumen wonende predikantsfamilie. Ze at toen bij de sluis haar boterham. Van der Zeyde typeert dit gedicht als een 'aangrijpend De Profundis' en acht het wellicht het meest schokkende vers dat Gerhardt ooit geschreven heeft (Van der Zeyde, 1982, p.

34). Het luidt als volgt: Te Grave beneden de sluis/ voorbij de zware deuren/ mag mij het water sleuren/ en kantelen met geruis./ – Grave beneden de sluis.// Wij geven de waterstand.// O God, hoe kon het gebeuren –/ gesloten, het venster, de deuren,/ gebannen uit liefde en huis./ – Grave beneden de sluis.// Wij geven de waterstand.// Grave, dat is groen land/ en water, dat draagt mij thuis.// Grave beneden de sluis./ Grave beneden de sluis.

Vooraf uit de eerste strofe lijkt een suïcidaal verlangen te spreken: 'mag mij het water sleuren'. Biografisch wordt het doorgaans in verband gebracht met zowel haar 'verbanning' uit huis in 1925 – toen ze tegen de zin van haar ouders als studente switchte van Leiden naar Utrecht en haar ouders haar financiële ondersteuning stopzetten – als ook met de miskennis die haar (in elk geval in haar beleving) thuis ten deel viel toen ze in 1945 de aanmoedigingsprijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (de Van der Hoogtprijs) ontving (Gerhardt, 200b, p. 144 en 223 en Berkelmans, 2005, p. 73-74). Dat doodsverlangen kan ook in verband gebracht worden met de beginregels van 'Het andere land': Zacht is de waterkant/ zacht is de groene weide;/ maar zachter kleurt het land/ ginds aan de overzijde. Er klinkt hier iets door van de 'grazige weiden' en de 'wateren der rust' uit het aan Psalm 23 refererende bekende gezang 'De Heer is mijn herder'. Aan die psalm refereert ze ook in 'Green Pastures' wanneer ze van 'het lieflijk groene land' spreekt. Er klinkt een verlangen in door naar een eindelijk thuiskomen: Grave, dat is groen land/ en water, dat draagt mij thuis.

In 'Radiobericht' kan echter ook een kantelmoment gelezen worden. Letterlijk staat er immers: mag mij het water sleuren/ en kantelen met geruis. Het 'kantelen' zou op een verandering van perspectief kunnen duiden. Op een kentering. Het beeld van de schutsluis kan dan model staan voor de overgang van de ene levenshouding (die van de wanhoop) naar de andere (die van de hoop). In een soort fatale prijsgevecht van zichzelf laat de dichter zich dan ook zelf 'schutten' (sluizen): voorbij de zware deuren/ mag mij het water sleuren. Voorbij die deuren komt ze echter niet in een kolkende rivier terecht, maar in door water bevrucht land. De sluis in Grave blijkt dan een keermoment in haar leven te markeren: de overgang van de beslotenheid van het familieleven waar ze zich uit gebannen weet, naar een wijdere wereld, het 'groene land' waarnaar het water haar thuis draagt.

Transformatiepoëzie

Met name het eerdergenoemde gedicht 'Pasen' kan model staan voor de wijze waarop Gerhardt in toenemende mate met behulp van christelijke symbolen haar eigen transformatie verwoordt. Op het moment dat de ik-figuur haar (doop)naam in sterkers uitgezaaid ziet, weet ze dat ze er

mag zijn ondanks haar moeders betuiging van het tegendeel. Zo is het met recht een opstandingsgedicht, een Paasgedicht. Het had ook de opening van Het levend monogram kunnen zijn. Want deze bundel die op het eerste gezicht een ongekennd felle afrekening met haar moeder lijkt, doet in feite verslag van een proces van loutering en vergeving. Toen ze ver voor uitgave van Het levend monogram het manuscript in 1953 aan haar toen 82-jarige vader liet lezen – ze had het niet willen uitgeven zonder zijn voorkennis –, zei hij: 'Ik vind het een soort monument voor Moeder' (Gerhardt, 2005b, p. 224). Zelfs in de meest scherpe gedichten klinkt in zinswendingen als 'Wij zijn verwant' en 'vijanden en bondgenoten beide' steeds ook doorleefde verbondenheid door.

In haar eigen geestelijk rijpingsproces gaan gaandeweg de sacramenten van doop en avondmaal een steeds grotere rol spelen. Waar het gedicht 'Pasen' typisch een doopgedicht is, is het gedicht 'De disgenoten' typisch een avondmaalsgedicht. Het gedicht staat dan ook niets voor niets afgedrukt bij de avondmaalsliederen in het Liedboek uit 2013 (Liedboek, 2013, p. 758).

Het heeft meerdere lagen. Het getuigt van de verbondenheid tussen twee mensen en de verbondenheid met God. De setting is die van een avondbroodmaaltijd. Het is stil. Er wordt gebeden: Het simpele gerei,/ het brood, dat is gesneden,/ de stilte, de gebeden –/Want de avond is nabij./ Uit tranen en uit pijn/ dit samenzijn verkregen: bij sober brood de zegen/ twee in úw naam te zijn./ Waar aan de witte dis/ uw teken wordt beleden/ verschijnt Gij –: 'u zij vrede./ gij Brood – gij Wijn – gij Vis.

De regel 'Want de avond is nabij' roept een hele wereld aan associaties op: We kunnen er een verwijzing in lezen naar Jezus' avondlijke avondmaalsviering met de Emmaüsgangers ('Blijf bij ons, want het is bijna avond en de dag loopt ten einde.' Luc. 24:29). We kunnen er iets in beluisteren van het bekende avondlied uit de oude Hervormde Gezangbundel uit 1938 'Blijf bij mij, Heer, want d'avond is gedaald' (gez. 282). In dat gezang wordt ook van tranen en leed gesproken. En we kunnen er ook een verwijzing in zien naar het bekende avondgebed uit de Lutherse traditie: Heer, blijf bij ons,/ want het is avond en de nacht zal komen./ Blijf bij ons en bij uw ganse kerk/ aan de avond van de dag,/ aan de avond van het leven,/ aan de avond van de wereld./ Blijf bij ons met Uw genade en goedheid/ met Uw troost en zegen/ met Uw Woord en Sacrament./ Blijf bij ons wanneer over ons komt de nacht van beproeving en van angst,/ de nacht van twijfel en aanvechting,/ de nacht van de strenge bit'-re dood./ Blijf bij ons in leven en sterven,/ in tijd en eeuwigheid (Dienstboek, 1998, p. 751-752).

Het tweede kwatrijn van 'De disgenoten' verstaat tegen de achtergrond van haar verdrietige jeugd het huidig samenzijn met haar levensgezellin als een weldadige zegen. De laatste regel vormt de overgang naar het avondmaal en herinnert aan het bekende woord van Jezus (Mat. 18:20): 'Waar twee of drie mensen in mijn naam samen zijn, ben ik in hun midden.' De ervaring van de disgenoten blijkt in Het levend monogram een van de centrale ervaringen te zijn die aan Gerhardts dichterschap ten grondslag ligt. Zowel als mens als ook als dichter heeft ze ervaren dat leven en dichten een sterven en opstaan met Christus is en dat de deelname aan die beweging haar (ziele)rust geeft.

Dichten wordt voor haar een metafoor voor het werkelijke leven dat bestaat uit loslaten en ontvangen. Je bent niet je lot, schijnt ze zich gaandeweg steeds scherper te realiseren. Je valt er niet mee samen. Ze durft af te dalen in de eigen duistere diepten om er gelouterd weer uit op te klimmen. 'Moed komt uit een afgrond vandaan' ('Biografisch II') kan ze dan ook schrijven. Als dichter beseft zij op ontvankelijkheid te zijn aangewezen. Het proces van loslaten dat deze open houding veronderstelt, blijkt de onontbeerlijke voorwaarde te zijn voor het ontvangen van dichterlijke inspiratie. De vooronderstelling van haar dichterlijk werk maakt ze nu ook de vooronderstelling van haar eigen levensinstelling. Het levend monogram kan dan gelezen worden als een proces van loutering, transformatie en volwassenwording.

Natuurlijk is het ook haar afrekening met een donker verleden. Maar primair is het toch vooral een indicatie van een genezingsproces dat zich in het teken van het levend monogram, de vis, heeft voltrokken. In het teken van het vroegchristelijke symbool, dat in het Griekse woord voor vis (ichtus) tegelijkertijd een geloofsbelijdenis bevat, omdat de Griekse letters staan voor: Jezus Christus, zoon van God, redder. Expliciet voegt Gerhardt dit Griekse woord als ondertitel toe aan het vierde deel van Het levend monogram, dat ook als titel 'Levend monogram' meekrijgt.

De sacramenten van doop en avondmaal

Meer dan onder orthodoxe protestanten gebruikelijk speelt de herinnering aan de transformatie die de sacramenten van doop en avondmaal symboliseren, voor haar een cruciale rol. Met haar 'liefdeloze' achtergrond wist ze als geen ander van de noodzaak tot een dergelijke transformatie. Liefde is voor haar een van buitenaf aangereikte gunst, waarvan Christus de belichaming is. Tekenend daarvoor is het eerste vers van het gedicht 'Licht uit licht' waarin Christus al sprekend wordt ingevoerd met de naam 'liefde': De liefde bidt voor wie/ niet weten wat zij doen;/ gekruisigd blijft zij stil/ voor wie de hamer heft.'

In principe is die notie van deelname aan een transformatieproces natuurlijk ook in elke orthodox-protestantse avondmaalsliturgie terug te vinden. In de kerk waarin ik opgegroeid ben, de Gereformeerde Kerk in Stadskanaal, mijn geboorteplaats, werd in de jaren vijftig en zestig bij elke doop in het doopformulier ook deze passage voorgelezen: 'De Here Christus wil door dit goddelijk zegel ons leiden tot steeds dieper boetvaardigheid. Hij richt onze ogen hoe langer hoe meer naar Zichzelf, opdat wij reiniging en behoud bij Hem alleen zoeken. En Hij vermaant ons dat wij onze dagelijkse verloochening van onszelf onze zondige wegen verlaten en in Hem en zijn liefde blijven' (Orden, 1981, p. 31),

En na het lezen van het avondmaalsformulier werd altijd gebeden: 'Barmhartige God en Vader, wij bidden U: wil door uw heilige Geest door de viering van dit avondmaal in onze harten bewerken, dat wij ons hoe langer hoe meer met waarachtig vertrouwen aan onze Here Jezus Christus overgeven' (Orden, 1981, p. 36). In beide formulieren klinkt het 'hoe langer hoe meer'. Dat veronderstelt een verandering, een transformatie.

Toch lag daar in mijn jeugd bij doop en avondmaal niet het accent op. Bij de doop lag het accent op de inlijving in het verbond. Na de doop werd bij voorkeur psalm 87, 4 gezongen: 'God zal hen zelf bevestigen en schragen/ en op zijn rol, waar Hij de volken schrijft,/ hen tellen, als in Isrel ingelijfd,/ en doen den naam van Sions kind'ren dragen.' En bij het avondmaal stond de zondevergeving centraal. Vaak werd dan heel ingetogen psalm 51, Davids boetepsalm, gezongen. Bij Gerhardt is de levensverandering die in de gereformeerde doop- en avondmaalsformulieren wel doorklinkt, maar niet de boventoon voert, het dominante motief. Primair komt haar geloof tot uitdrukking in haar poëtische, sacramentele identificatie met de Christusfiguur en het daarmee verbonden pleidooi voor liefdebetoon. Zo verenigt ze de op de geloofspraktijk gerichte beleving van het vrijzinnig christendom van haar jeugd met een eerder katholiek aandoende gevoeligheid voor de transformatiekracht van het sacramentele symbool (het water, het brood, de wijn). Die symbolen worden voor haar levenssymbolen.

Voor Gerhardt is het avondmaal primair een liefdemaal waarin het gaat om een haar aangereikte liefde tot uitdrukking komend in het ook voor haar gebroken brood. Zo lezen we in het gedicht 'Brief uit de gemeente': 'altijd wordt, ook voor u, het brood gebroken.' Dat vatte ze op als het ook voor haar persoonlijk geldende geschenk van vergeving. De existentiële verwerking van goddelijke vergeving ziet ze als een vorm van opstanding die bestaat uit het Paulinisch 'afleggen' van de oude mens en het 'aandoen' van de nieuwe mens (Ef. 4, 22-23 en Kol. 3, 9). Zo staat haar geloof in Christus voor levensvernieuwing die zich voltrekt in de identificatie met

Zijn sterven en opstaan, gesymboliseerd in het sacrament van de doop ('Pasen') en van het avondmaal ('De disgenoten'). Hoezeer ze zich ook daartoe, tot die levensvernieuwing, karakterologisch misvormd voelde door haar verdrietige jeugd, in haar gedichten blijft ze een pleidooi voeren voor een leefwijze waarin liefdevolle ontferming de boventoon voert. Vooral door toedoen van de Geest Gods voelt ze zich daartoe uitgenodigd én toegerust. Ze voelt zich een instrument in dienst genomen door de Heilige Geest.

'Onder de Brandaris'

Naast de met het sacrament van doop en avondmaal verbonden ervaring van de transformatie is die van de inspiratie, van het zich al dichtende ingeschakeld weten door de Geest Gods, wellicht Gerhardts diepste religieuze ervaring. In 'Onder de Brandaris' zie ik beide ervaringen samenkomen: Dit is het huis genaamd de duizend vrezten./ Hij die er slapen wil hij zal er waken./ Een oppermachtig licht slaat er zijn kruisen./ Met interval van donkere seconden/ waarin de branding zwaarder schijnt te ruisen/ verschijnt een mene tekel op het laken:/ en wat geweest is, het wordt zwart bevonden./ Ik was hier 's nachts, ik was in duizend vrezten,/ vrezten des doods, waarvan ik niet kan spreken,/ in een gericht van licht alleen gelaten./ En aan de dageraadrand alleen gebleven,/ met licht getekend en genoemd met name,/ van onuitwisbaar licht het zegel dragend./ Wat ik geschreven heb heb ik geschreven./ Hij doopt met licht. Ik waag het hem te vrezten.

In dit gedicht komen alle componenten van haar godsgeloof bijeen. Zowel de aandacht voor het sacrament – in dit gedicht met name de doop – als ook voor het geschrevene. De herinnering aan een slapeloze nacht tijdens een verblijf op Terschelling zou de aanleiding tot dit gedicht kunnen zijn geweest. Slapeloze nachten roepen doorgaans geen vrolijke herinneringen op. Meestal doen ze tobben over wat komen gaat. Dat doet de dichter ook.

Ze ziet er de vuurtoren De Brandaris met tussenpozen van enkele seconden zijn verontrustend licht werpen. Het telkens weerkerend lichtschijnsel wordt als een dreigend oordeelsteken gezien. Wat in het flitsend licht even zichtbaar is geweest, is het volgende moment weer weg en wordt weer zwart. Voor wie tobt, is 'wat geweest is' het diepste zwart. De ik-figuur voelt zich op zichzelf teruggeworpen, 'alleen gelaten'. Schuld isoleert. Over wat geweest is, wordt een 'mene tekel' uitgesproken. Die uitdrukking ('mene, mene, tekel ufarsin') is ontleend aan het Bijbelboek Daniël (5:25 – SV) en betekent: gewogen en te licht bevonden. Er wordt een gericht mee aangeduid: een vernietigend oordeel. Vandaar de 'duizend vrezten' en de 'vrezten des doods'. Het woord 'vrezten' komt viermaal voor en is driemaal synoniem aan angst.

Er is ook nog een ander woord dat veelvuldig voorkomt. Dat is het woord 'licht'. Ook de betekenis van dat woord is aan verandering onderhevig. Midden in het gedicht staat het voor een 'gericht van licht' waarin de ik-figuur tot zichzelf, tot zijn eigen verleden, veroordeeld is. Maar dan 'aan de dageraadrand' en 'alleen gebleven' wordt hij 'met licht getekend' en 'genoemd met name'. Hij wordt nu degene die van 'onuitwisbaar licht' het zegel draagt. Licht krijgt dan de betekenis van 'genade'. De impliciete verwijzingen naar Bijbelteksten, vooral uit het boek Openbaring, zijn legio: Openbaring 2:17 over een nieuwe naam, Openbaring 3:5 over het niet schrappen van je naam uit het boek des levens en Openbaring 9:4 over het dragen van het zegel van God op het voorhoofd. De beelden roepen ook de herinnering op aan Jakobs eenzaam nachtelijk gevecht aan de Jabbok (Gen. 32:25-31) waaraan naast een naamgeving ook een zonsopgang verbonden is.

In dit onuitwisbaar licht mag nu vervolgens alles staan wat de ik-figuur tot dusver heeft geschreven: 'Wat ik geschreven heb, dat heb ik geschreven.' Die woorden zijn letterlijk Pilatus' woorden in Jezus' proces (Joh. 19:22). 'Hij doopt met licht', staat er in de laatste regel. Zoals Johannes de Doper doopte met water en Jezus met de Heilige Geest en met vuur (Mat. 3:11 en Luc. 3:6), doopt God met licht.

Dan hoeft Hij ook niet meer gevreesd te worden als een angstaanjagende God, maar kan Hij geëerbiedigd worden als een genadige God. Daarmee eindigt het gedicht. Met een mooi oxymoron (combinatie van twee woorden die elkaar in hun letterlijke betekenis tegenspreken): 'Ik waag het hem te vrezen.' 'Vrezen' betekent nu 'eerbiedigen' zoals we dat kennen uit de uitdrukking 'de vreze des Heren'. Dat dit 'oppermachtig licht' niet eindeloos gevreesd hoeft te worden, is al enigszins te beluisteren in de derde regel waarin gezegd wordt dat het oppermachtig licht 'er zijn kruisen slaat'. Het houdt al zigzaggend door de stijlen van een slaapkamerraam de herinnering aan de kruisfiguur levend. Het fungeert hier min of meer als aankondiging dat 'al wat is geweest' ook in een ander licht kan worden gezien.

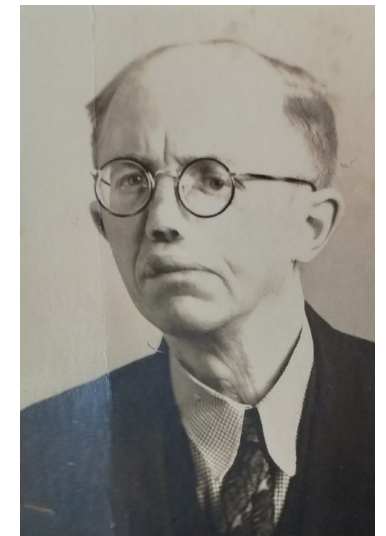
Het gedicht kan daarom gelezen worden als de weerspiegeling van een geestelijk groeiproces. Het markeert de overgang van donker naar licht. Het spaarzame licht uit de eerste helft van het gedicht met al die donkere intervallen gaat over in het blijvende licht van de dageraad. Het licht verandert dan van karakter. Het is niet langer 'oppermachtig', maar 'onuitwisbaar'. Dat is een groot verschil. De innerlijke vrijheid die Gerhardt zich gaandeweg in haar leven steeds nadrukkelijker verworven heeft, heeft alles met een toenemend gevoel van geborgenheid te maken. Vrijheid kan hier dus met recht een relatiebegrip genoemd worden. Ze komt voort uit

overgave. De zelfprijsgave die de overgave aan Christus in het sacrament van het avondmaal veronderstelt, beknot haar vrijheid en zelfontplooiing niet, maar is er eerder de onontbeerlijke voorwaarde voor. Bij Gerhardt maakt het kruis, het feit dat een ander met goddelijke vergevingskracht voor je ingetreden is, pas echte zelfontplooiing mogelijk (Brinkman, 2014, p. 126-155).

Het leven van Willem Brinkman

Willem Brinkman werd geboren als oudste zoon van een Groningse kleermaker en een rijke, Drentse boerendochter. Hij werd veertien dagen na hun huwelijk geboren. Hun huwelijk werd zo lang mogelijk uitgesteld in de hoop op een miskraam vanwege het standsverschil tussen de boerendochter en de kleermakerszoon. Later zouden er nog zestien kinderen volgen, waarvan er uiteindelijk inclusief mijn vader negen in leven zouden blijven. Vijf stierven als zuigeling, er was een doodgeboren tweeling en een stierf in zijn derde levensjaar. Elk kind behalve m'n vader had wel een eerder gestorven naamgenoot. Mijn vrolijke en opgeruimde grootmoeder is dus zo'n beetje haar hele vruchtbare periode zwanger geweest. Ze genoot van de verzorging die haar telkens in het kraambed ten deel viel.

Na zijn lagere schooltijd volgde mijn vader slechts twee jaar vervolgonderwijs. Een van de onderwijzers wilde hem daarna naar de normaalschool (een vooropleiding voor de kweekschool) hebben, maar zijn ouders stonden dat niet toe. Ze vonden dat er geld in het laadje moest worden gebracht. Mijn grootvader was gedurende de gehele Eerste Wereldoorlog (1914-1918) gemobiliseerd en 'lag' in een van de forten rondom Utrecht. De inkomensvergoeding die daarvoor werd ontvangen, was niet toereikend om een almaar uitdijend gezin te ondersteunen. De diaconie moest vaak bijspringen. In feite fungeerde mijn vader als oudste vanaf 1914, vanaf zijn elfde, naast zijn moeder als mannelijk hoofd van het gezin. Hij kreeg in 1917 werk op een kantoor, dat hij vanwege zijn slechte ogen op doktersadvies in 1918 verwisselde voor dat van bediende in een manufacturenzaak – we zouden nu zeggen: een heren- en damesmodezaak. Op zijn achttiende haalde hij daar op een motorfiets zijn auto-

rijbewijs. Dan kon toen nog. De winkel werd geleid door een eigenaar die tot een opwekkingsbeweging behoorde. Ik weet niet meer welke.

De aangezichtsoperatie

In 1922, op zijn negentiende, moest hij een ernstige operatie ondergaan vanwege een tumor in zijn neusholte. Zijn baas verzekerde hem, dat hij na de operatie weer terug kon komen in de zaak, in welke hoedanigheid ook. Hij overleefde de operatie in het Oude Rooms-Katholiek Ziekenhuis in Groningen ternauwernood. Hij kwam er zwaar verminkt uit, namelijk met een in de lengte gehalveerde neus, zonder neusbeen, met een groot gat in zijn wang en aan die kant miste hij ook zijn jukbeen. Onder plaatselijke verdoving had die operatie plaatsgevonden. Daarna werd zijn wang op die plek wekenlang bestraald. Toen één van de hem met grote liefde verzorgende nonnetjes – het was toen nog de tijd dat je jonge nonnen had, vrouwen van zijn leeftijd – hem na de operatie voor het eerst een spiegel voorhield, gooide hij die na één vluchtige blik meteen kapot op de grond. Ondanks de toezegging van zijn baas, werd hij, toen hij tegen ieders verwachting in de operatie overleefd had, ontslagen. Hij werd niet meer toonbaar geacht. Van quasi-vrome, christelijke mooipraterij bleef hij nadien zijn hele leven wars. Van een WAO-uitkering was uiteraard ook geen sprake.

Zijn levensgevecht

De daaropvolgende ruim twintig jaar ververste hij elke dag de prop witte watten in zijn wang. Hij hielp zijn vader wat in de kleermakerij, maar bracht zijn tijd – zo heb ik de indruk gekregen uit de verhalen die over hem in het dorp de ronde deden – hoofdzakelijk door met zijn scherpe tong en pen het leven van elke autoriteit die hem maar voor de voeten kwam in de kerk of in de politiek, zuur te maken. Vooral in de tijd dat zijn broers met meisjes thuiskwamen, had hij het kwaad en liep soms met suïcideneigingen boos van huis weg. Een felle baas, een lastig mannetje, hoorde ik vaak later nog in mijn geboortedorp zeggen. Hij worstelde ook met zijn geloof en deed pas heel laat belijdenis. Op de jongelingsvereniging DHIMB ('De Heer is mijn banier') hield hij tot ver in zijn dertigste jarenlang stevig doorwrochte inleidingen, keurig in schriften met hard kaff bewaard. Die liggen nu in het archief van de Gereformeerde kerk te Stadskanaal. Wat hem er bovenop hield, waren de psalmen, vooral Ps. 73 en 116. Ik hoor hem nog het laatste vers van psalm 73 zeggen: 'Maar mij aangaande, het is mij goed nabij God te wezen.' En psalm 116, 3 staat op zijn grafsteen: 'Hij is goedgunstig in gerechtigheid./ Hij wil zich altijd over mij ontfermen./ Zijn kracht kwam mij, eenvoudige, beschermen./ Rust nu, mijn ziel, de Heer heeft u bevrijd.'

Zijn huwelijk

Dat is echter nog maar het halve verhaal van mijn vader. Op zijn een-en-veertigste kwam hij in de Tweede Wereldoorlog in 1944 mijn moeder tegen, een Amersfoortse huisschildersdochter. Ook zij had na de lagere school op een huishoudschool slechts twee jaar vervolgonderwijs genoten. Ze was naaister – coupeuse heette dat deftig –, bij rijke Amersfoortse families, volgde later cursussen Frans en wist tijdens haar orgellessen het monumentale orgel van de grote Sint-Joriskerk heel aardig te bespelen. Zij was zesendertig. Er bloeide iets moois tussen hen beiden op. Zij wilde wel met hem trouwen onder één voorwaarde. Meteen na de oorlog moest hij iets aan zijn gezicht laten doen. Dat was niet tegen dovemansoren gezegd. Binnen een jaar had hij een aaneengesloten plastic neus- en wangprothese. 's Avonds bij het naar bed gaan, zette hij niet alleen zijn bril af en deed hij zijn gebit uit, maar zette hij ook zijn neus en wang af. Een compleet démasqué dus.

September 1945 trouwden ze, hij 42, zij 37 en binnen vier jaar hadden ze vier kinderen, waarvan ik de jongste ben. Ondertussen had hij in de oorlog in 1943 een baan als boekhouder bij het inkoopbureau van de CVLB (de Christelijke Veenkoloniale Landbouw Bond) gekregen. Die organisatie werd in 1949 opgeheven. Weer raakte hij, net na de geboorte van het derde kind, werkloos. Tientallen sollicitatiebrieven gingen de deur uit en vele cursussen werden gevolgd. Maar wie wilde een man van 46 hebben, die ondanks zijn gezichtsprothese ook toch weer niet al te toonbaar was en bovendien ook nog als lastig bekend stond? Via een bekende uit de jeugd van mijn moeder in Amersfoort, Eb van Ruller, een van de oprichters van het illegale Trouw en

vanaf 1948 hoofdredacteur van de Nieuwe Provinciale Groninger Courant, werd hij veenkoloniaal verslaggever van deze in 1962 door Trouw overgenomen christelijke krant. Hij werd op freelance-basis betaald per ingezonden regel kopij. Daarnaast nam hij baantjes aan als kwitanteloper voor een kruisvereniging en een ziekteverzekering. In de tijd dat je nog amper gireerde, werden de premies per kwartaal of jaar opgehaald door kwitantelopers. Later richtte hij met enkele anderen een christelijke woningbouwvereniging op waarvan hij secretaris-penningmeester werd. Daarvoor kreeg hij een vergoeding van – naar ik me meen te herinneren –1500 gulden per jaar. Maandelijks haalde hij zelf de huur op. Bij de kruisvereniging had hij een klein arbeidscontract zodat zijn gezin in het ziekenfonds kon. Daarvoor moest je een baan(tje) hebben.

Hij die niet naar zijn manufacturenzaak terug mocht, omdat hij niet meer toonbaar werd geacht, zat nu decennialang bij alle belangrijke gebeurtenissen in het dorp als verslaggever op de voorste rijen en kwam met zijn fiets dagelijks bij tientallen mensen aan de deur. Thuis hadden we het bepaald niet ruim, maar m'n ouders konden uitstekend omgaan met het weinige geld dat ze hadden. We gingen, hoe sober ook, altijd met vakantie en sloegen geen feestdag over. We stonden bekend als een warm gezin met veel aanloop van vrienden en vriendinnetjes.

Als plaatselijk coördinator van het werk van het Christelijk Nationaal Vakverbond, het CNV, ging hem dat wat Abraham Kuyper noemde de 'sociale kwestie' of 'het sociale vraagstuk' zeer ter harte. Zelf was hij immers tweemaal in zijn leven zonder noemenswaardige ontslagvoorziening

ontslagen. Hij verbaasde zich soms over het in zijn ogen asociale gedrag van zijn medekerkleden tegenover hun werknemers. Als secretaris-penningmeester van de plaatselijke ARP-kiesvereniging nodigde hij als sprekers dan ook bij voorkeur door hem bewonderde ARP-Kamerleden met een CNV-achtergrond uit. Die schoven dan ook soms bij ons aan de avondmaaltijd aan en kregen een stevige stampot voorgeschoteld. Zo spaarde je bij hun toch al hoge reiskosten een restaurant uit.

De man met de twee gezichten

Menigeen in het dorp verbaasde zich over de gedaanteverandering die mijn vader na zijn huwelijk had doorgemaakt. Hij had niet alleen een uitzonderlijk knappe vrouw getrouwd en was vader van vier kinderen geworden, hij leek, althans in de sfeer van zijn gezin, ook een totale transformatie te hebben ondergaan. Ook karakterologisch. Ik herinner me hem als een zorgzame, weliswaar driftige, maar ook humoristische vader die vreselijk veel van zijn vrouw en kinderen hield en dat ook in woord en daad liet blijken. Hij was dus letterlijk en figuurlijk de man met de twee gezichten, zoals de plaatselijke predikant hem bij zijn begrafenis met een woordspeling heel terecht typeerde.

Hij leek wel herboren, zeiden de mensen in zijn omgeving. Zelf verwees hij dan vaak naar de invloed van de plaatselijke baptistenpredikant. Na de twee zondagse kerkdiensten in zijn eigen gereformeerde kerk ging hij in die periode tussen 1922 en 1944 's avonds vaak naar de baptistenkerk, die in mijn geboorteplaats lange tijd de grootste van Nederland was. De daar gezongen opwekkingsliederen en de daar gehouden opwekkingspreken raakten blijkbaar een gevoelige snaar. Daar had hij ook pas de betekenis van de doop als levensverandering verstaan, zo zei hij later. Getuigenissen over die levensverandering had hij immers vaak bij de doop van volwassenen in de baptistenkerk aangehoord. Hij hield er ook zijn levenslange liefde voor Johannes de Heer-liederen als 'Als g'in nood gezeten' en 'Ruwe stormen mogen woeden' aan over.

Aldus ben ik opgevoed met respectievelijk grote waardering voor de toewijding van roomse nonnetjes – die hadden immers mijn vader door zijn post-operatiewoede gesleept –, met grote waardering voor de baptisten – die hadden bij hem de hoop op levensverandering levend gehouden –, met een diepe psalmenspiritualiteit – daar had hij zich existentieel aan vastgeklampt (Ps. 116!) en met een groot hart voor de sociale kwestie. Zijn hele leven heeft hij er een grote sympathie voor vrome rooms-katholieken en opgewekte baptisten aan overgehouden. Ook met socialisten kon hij goed overweg. 'Als ik niet gelovig was geweest, wat ik socialist geworden', zei hij vaak. Hun antikerkelijkheid en de klassenstrijd stonden hem tegen.

Afronding

U hoorde twee spirituele biografieën. De een gelardeerd met schitterende gedichten, de ander met nauwelijks onderdrukte emotie van de spreker. In beide levensverhalen hebben zich grote, existentieel beleefde levensveranderingen voltrokken. Woede en wrok werden overwonnen, niet op eigen kracht, maar door een heilzaam op hen inwerkende kracht van elders. In feite zijn het bekeringsverhalen.

Wat me dan altijd weer opvalt, is dat dit soort verhalen ook op verzet stuiten. In het huidige Ida Gerhardt-genootschap is het niet vanzelfsprekend om over het geloof van Ida Gerhardt te spreken. Haar biograaf, Mieke Koenen, die een prachtige biografie over haar schreef, speelt het ook klaar om die zopas genoemde transformatie helemaal niet te noemen. Ze wijdt geen woord aan de beslissende rol van de sacramenten van doop en avondmaal in Gerhardts leven.

Velen in mijn geboortedorp bleven mijn vader ook tot zijn dood als een lastig mannetje zien. Tot zijn verdriet kwam hij nooit voor een plaats in de kerkenraad in aanmerking. Elke keer als jaarlijks in de kerkdienst werd voorgelezen wie 'op tal' stonden (een tweetal vormden) om een van beiden in de kerkenraad te kiezen, was hij verdrietig over het feit dat men hem zelfs nooit 'op tal' zette. Levensverandering werd blijkbaar ook onder christenen niet altijd als een reële mogelijkheid gezien. Toch lijken dergelijke verhalen me voor de geloofsoverdracht essentieel. Ik hoop dan ook van harte dat ze in het werk van Jan van Doleweerd als lector aan deze school blijvend een grote rol mogen spelen.

Prof. dr. Martien E. Brinkman

Literatuur

Berg, van den, Mieke en Idzinga, Dirk (2010), **De sluier weggevallen. Truus Gerhardt. Biografie en Verzamelde gedichten, De Nieuwe Haagsche.**

Berkelmans, Frans (2005), **Dit donkere boek. Over Het levend monogram van Ida Gerhardt, Sint-Adelbertabdij.**

Brinkman, Martien (2019), **Grote woorden. Met dank aan denkers en dichters, Kokboekencentrum**

Brinkman, Martien (2014), **Hun God de mijne? Over de God van Gerrit Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff & Ida Gerhardt, Meinema.**

Dienstboek. Een proeve. Schrift Maaltijd Gebed (1998), **Boekencentrum.**

Gerhardt, Ida (2005), **Verzamelde gedichten, Athenaeum-Polak & Van Gennep.**

Gerhardt, Ida (2005b) **Courage! Brieven bezorgd door Ben Hosman & Mieke Koenen, Athenaeum-Polak & Van Gennep.**

Koenen, Mieke (2014), **Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhardt, Athenaeum-Polak & Van Gennep.**

Komrij, Gerrit (2001), **Zeven maal om de aarde te gaan. Een keuze uit haar gedichten, Athenaeum-Polak & Van Gennep.**

Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk (2013), **BV Liedboek.**

Orden van dienst voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Catechismus (1981), **Generale Synode van de Gereformeerde Kerken.**

Werkman, Hans (1997), **Uren uit het leven van Ida Gerhardt, de Prom.**

Zeyde, van der, M.H. (1982), **De hand van de dichter. Over Ida Gerhardt, Athenaeum-Polak & Van Gennep.**

Driestar educatief